6 PF/388

axess

Nummer 1 Februari 2004 Årgång 3

Pris: 40 kr

TEMA

Modernismen mot väggen

Nya städer blir som gamla

AXELERATION

PETER WOLODARSKI visar Europas mentala mur mot Israel och USA. **JYTTE KLAUSEN** komplicerar krisen kring Europas imamer.

TRADITION

En gemenskap som skall omfatta alla är totalitär. I Helmuth Plessner finner **CARL-GÖRAN HEIDEGREN** en liberal gränsdragare.

FRIZON

Drömmen om Europa tar slut på Lampedusa. **LISA IRENIUS** skriver om flyktingars risk-fyllda färd från Afrika över Medelhavet.

RECENSION

Det var islam som lyfte Europa ur barbariet. **INGMAR KARLSSON** påminner om hur långt efter vi var och hur tacksamma vi bör vara.

KUNGL. BIBLIOTEKET STOCKHOLM

AXELERATION 4–14

TIDEN TALAR FÖR DEMOKRATERNA

Mats Wiklund har besökt tankesmedjor i Washington för att utröna vad som händer i det demokratiska partiet. Det reformeras för att landa i det politiska mittfält där val kan vinnas. Men lite talar för seger redan i höst. 4–6

VIRTUOSER ÖKAR MOTIVATIONEN

I våra datorer börjar animerade figurer dyka upp. De är programmerade för att på ett psykologiskt vis hjälpa oss att lära nytt och hålla motivationen uppe. Agneta Gulz presenterar de nya pedagogiska agenterna. 6–7

MORALISKT SAMMANBROTT

Européer lever i en annan värld än israeler och amerikaner. Den självpåtagna opartiskheten i Europa är i själva verket partisk. Peter Wolodarski redovisar likheterna mellan dagens antisemitism och antiamerikanism. 8–9

MORALPANIK KRING ISLAM FÖRVÄRRAR KRISEN

Jytte Klausen beskriver hur extremistiska predikanter i moskéer med rätta kan skrämma. Å andra sidan kan Europas muslimer inte rekrytera imamer som är utbildade här. Därför är prästerskapet främmande även för dem. 10–13

TEMA: NYA STÄDER BLIR SOM GAMLA 15–27

EN NY URBANISM

Foto: Erling Okkenhaug

Modern stadsplanering har separerat stadens olika funktioner från varandra. Vi bor i en del av staden, arbetar i en annan och handlar i en tredje. En effekt har blivit det som kallas "urban sprawl", en utglesning av staden. En rörelse riktad mot denna tendens finns inom *new urbanism*, som utifrån äldre tiders stadsbildningar förespråkar en stad där man inte behöver färdas långväga för att bo, leva och arbeta. Peter Elmlund har intervjuat Ray Oldenburg, Karl-Olov Arnstberg skriver om "urban sprawl" och Matthew Hardy presenterar den nya urbanismen.

TRADITION 28–30

GRÄNSLÖS GEMENSKAP LEDER TILL GEMENHET

Det kan enligt Helmuth Plessner endast finnas två typer av totalitära system och de bygger överraskande nog på en gemenskap som växt sig alltför stor. En liberal tysk från mellankrigstiden presenteras av Carl-Göran Heidegren.

FRIZON 31–37

EN VATTENGRAV SKILJER AFRIKA FRÅN EUROPA

Foto: AP/Pressens Bild

Flyktingar och illegala invandrare tar sig med småbåtar från Afrika till Europa. Lisa Irenius rapporterar från den syditalienska ön Lampedusa, dit många anländer efter en vådlig färd – om de alls når fram. 31–34

POLITISERINGEN HAR LÅTIT AIDS SPRIDAS I SYDAFRIKA

Trots att den sydafrikanska regeringen under Thabo Mbeki försökt komma till rätta med aidssituationen sprids hiv snabbt. Anders Carlsson skildrar hur politiska motiv har styrt analysen av vad som går att göra åt sjukdomen. 35–37

RECENSIONER 38–47

MUSLIMSKA GÅVOR ÅT EUROPAS BARBARER

Enligt en seglivad myt var det Karl Martells seger över de muslimska arméerna vid Poitiers som, år 732, räddade Västerlandet från undergång. Men utan den muslimska närvaron vore, framhåller Ingmar Karlsson, den västerländska kulturen inte mycket att yvas över. 38–40

ÖVRIGA RECENSIONER

Böcker av Martin Rees, Ross Harrison, Nicolas Baverez, Romain Gubert, Emmanuel Saint-Martin, Bengt Jangfeldt, David Satter och Egon Bahr. 41–47

"Nej, det enda rimliga vore naturligtvis att fira nyår på våren ... Ja, det är ju så det känns när "vintern rasat ut" och Idas visa sjungs, man vill sätta fart."

Ur Niklas Söderbergs krönika.

AXESS

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap
och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans
Redaktionssekreterare och researchansvarig: Sofia Nerbrand
Redaktör: Erik Wallrup
Recensionsansvarig: Jan Söderqvist
Redaktionsassistent: Hedvig Anderson
Grafisk form: Lars Andersson
Redigering: Charlotte Arwedsson och Lotta Brandt
Korrektur: Karin Olsson
Bild: Bo Lindell
Repro: Samuel Elers-Svensson
Omslagsillustration: Claes Jurander

Verkställande direktör: Kurt Almqvist
Ekonomiansvarig: Anita Wallén

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Ingmar Karlsson, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Kari Andén-Papadopoulos, Joanna Rose, Johan Svedjedal, Gunnar Wetterberg, Sten Widmalm, Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans
ISSN: 1651-0941
Tryck: VLT Press

Postadress: Axess, Box 2143, 103 14 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-791 52 50
Internet: www.axess.se

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår om 9 nummer kostar 325 kronor. Prenumerationsärenden sköts via www.axess.se, telefon 031-743 99 05 eller e-post prenumeration@axess.se

Människan föds inte som ett tomt ark. Hon är flexibel, men det finns gränser för vad hon kan bli. Försöken att omdana henne har ofta slutat med katastrof därför att de inte har tagit hänsyn till våra sociala och psykologiska behov. Den moderna staden är ett belysande exempel.

KAY GLANS
kay.glans@axess.se

I sin uppmärksammade bok *The Blank Slate* liknar Steven Pinker det tjugonde seklet vid ett gigantiskt experiment (fast inte särskilt kontrollerat) för att fastställa hur föränderlig människan är. De flesta försöken utgick från att vi föds som tomma blad och därför kan omformas hur mycket som helst. Några försök slutade i katastrofer, andra bara i besvikelser, som emellertid kan bli katastrofala om man inte gör något åt dem. Pinkers förklaring till misslyckandena är att människan genom evolutionen har utrustats med bestämda egenskaper; dessa möjliggör visserligen en enorm flexibilitet, men sätter också gränser för hur man kan förändra beteendet.

Evolutionspsykologins teser måste naturligtvis prövas i en kritisk debatt, men Pinkers bok borde ändå kunna utgöra avstamp för en generell diskussion om vilka slutsatser man kan dra av utopiernas kollaps och reformisternas besvikelser. För något sådant bokslut har vi faktiskt ännu inte haft. Det tekniska och ekonomiska utvecklingstempot gör det lätt att skjuta diskussionen framför sig; det händer hela tiden något nytt, allt blir flyktigare och mer viktlöst, inklusive den historiska erfarenheten. Fast man kan också beskriva det hela med en metafor från industrialismen: tron på det historiska framåtskridandet är ett tungt tåg, som det tar tid att hejda även sedan man dragit i bromsen. Många befarar att det kommer att stanna på en bro som inte orkar bära det, och att vi kommer att störta ner i en avgrund när vi inte längre rör oss framåt.

En av Pinkers poänger är att detta är en obefogad rädsla. Det finns ingen avgrund under oss, bara en värld som på ett grundläggande sätt kommer att förbli sig lik. Vi har valmöjligheter, kan manövrera i förhållande till begränsningarna för att skapa ett så gott liv och samhälle som möjligt, men det kommer aldrig att vara perfekt, aldrig helt annorlunda. Maktens och våldets problematik kommer till exempel alltid att finnas med oss, men vi kan göra mycket för att minska maktfullkomlighet och ojämlikhet och undvika de dramatiska våldsutvecklingarna. Frihet inom bestämda ramar – om man tycker att det låter som ett fängelse, bör man betänka att det mesta konstnärliga och intellektuella skapandet har utspelat sig under sådana förutsättningar.

Att förkasta det utopiska leder inte nödvändigtvis till konservatism, men väl till att man gör en förnyad inventering av det som förkastades under utvecklingstrons kulmen just bara därför att det var traditionellt. Men lika litet som det nya är bra därför att det är nytt, är det hävdvunna bra därför att det är gammalt. Den inventerade traditionen måste underkastas en nykter och kritisk granskning för att fastställa vad den har att ge i förhållande till vad vi kan och vill uppnå.

Ett exempel på hur man i dag griper tillbaka på traditionella mönster är den urbana pånyttfödelse vi nu ser runt om i världen och som är ämnet för årets första temablock. Företrädarna för den nya urbanismen hävdar att det traditionella sättet att bygga städer passar våra sociala och psykologiska behov mycket bättre än den modernistiska stadsplaneringen. Dessa antaganden måste prövas i kritisk debatt, men de som bara vill avfärda dem med att de är konservativa, är själva konservativa i den bemärkelsen att de vägrar inse hur det ideologiska landskapet har förändrats.

Jag vill också hälsa alla läsare välkomna till det tredje året med *Axess*. Även detta år kommer *Axess* att bjuda på teman med variationer. Vi har bland annat förändrat formen något för att underlätta tillgängligheten och skapa en bättre balans mellan långa och korta artiklar. I den nya avdelningen Axeleration ökar vi tempot.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Tiden talar för demokraterna

UTBLICK/ Amerikansk politik. Det demokratiska partiet har hamnat i ett mellanläge. Det saknar en profil som tilltalar dagens marginalväljare. Men väljarkårens värderingar växlar, kanske snart till demokraternas fördel.

MATS WIKLUND
Frilansskribent

HISTORIKERN Arthur Schlesinger har beskrivit USA:s historia som en pendelrörelse mellan det privata och det offentliga. Han delar upp det tjugonde seklet i 30-åriga cykler, under vilka det amerikanska folkets stämningar och preferenser skiftar mellan idealism och politisk aktivism å ena sidan, och misstro mot offentliga åtaganden och en starkare betoning av den privata sfären å andra sidan.

Schlesinger lanserade teorin i essän "The Cycles of American History" i mitten på 1980-talet, när Ronald Reagan var som mest dominerande. Likväl avfärdade han föreställningen om en historisk omgruppering (*realignment*), genom vilken republikanerna skulle bli det stora, statsbärande partiet för lång tid framöver. Schlesinger förutspådde i stället ett slut på Reaganeran och att ett skifte i nationens sinnesläge och rörelseriktning skulle äga rum omkring 1990. Demokraten Bill Clinton vann också presidentvalet 1992.

Men vad är nu att vänta? Har Schlesinger rätt är det troligt att Bush återväljs; USA befinner sig fortfarande i den anti-aktivistiska, konservativa fasen – men inte så länge till. Pendeln har redan börjat svänga mot en mer liberal epok, i vilken politisk aktivism åter attraherar väljarna. Mot slutet av decenniet skulle alltså det demokratiska partiet ha tagit kommandot i amerikansk politik. Valet 2008 kommer att visa om Schlesingers teori fortfarande håller.

I dag är det uppenbart att demokraterna hamnat i ett mellanläge. Situationen är inte förtvivlad; partiet håller sakta men säkert på att hämta sig från den senaste valförlusten. Och Howard Deans presidentkandidatskampanj visar, om inte annat, att det finns en betydande potential för att mobilisera nya och entusiastiska väljare. Samtidigt råder osäkerhet om partiets ideologiska vägval, bärande principer och ideal. Vilka värden styr demokraterna i dag?

Att frågan alls behöver ställas är ett bakslag för den politiska hållning, som utvecklades av unga, moderata demokrater i slutet av 1980-talet och som ledde fram till Clintons valseger. De "nya demokraterna", de flesta från sydstaterna, hade med stigande förfäran bevittnat sitt partis förfall. Tre raka valförluster – 1980, 1984 och 1988 – visade att en förflyttning mot mittfältet var nödvändig för att undvika en kollaps.

Det underlättade att fenomenet Bill Clinton stod till förfogande, men det var budskapet och inte budbäraren som var avgörande för framgångarna under 1990-talet. Demokraterna framstod åter som ett parti för den breda medelklassen. Clinton talade engagerat om behovet av personligt ansvar och förkovran, och han betonade familjens betydelse. Borta, eller i alla fall mycket nedtonade, var minoriteternas och särintressenas högljudda och ofta aggressiva retorik. De "nya demokraternas" pragmatism, blandningen av politisk aktivism och individuella lösningar, lockade många oberoende väljare.

I ett slag raderades dock landvinningarna ut. I presidentvalet 2000 satte Al Gore Bill Clinton i karantän, och uppträdde själv som folktribun, i kamp mot etablissemanget och till försvar för den lilla människan. Det påtagliga draget av klasskamp rimmade dåligt med de nya demokraternas framtoning och budskap. Det gav George W. Bush möjligheten att framställa Gore som en traditionell demokrat, som vill höja skatterna och låta Washington bestämma. Gore fick en halv miljon fler röster än Bush, trots att han var en usel kampanjpolitiker och hade otur (Clintons snedsteg och Ralph Naders egotrippade kampanj). Men det måste vara något fundamentalt fel med ett parti som inte lyckas behålla makten i en tid av fred och exempellöst välstånd.

Förklaringen till detta kan vara att reformeringen av demokraterna inte gick på djupet. Hos republikanerna försvann den moderata falangen nästan helt inom loppet av 15–20 år, och numera delar organisationen, de politiska företrädarna och väljarna en grundläggande ideologi. De nya demokraterna, däremot, förmådde aldrig utnyttja de möjligheter som erbjöds.

WILLIAM GALSTON var under några år inrikespolitisk rådgivare till president Clinton och i stor utsträckning ansvarig för den intellektuella och

filosofiska hållning som de nya demokraternas politik baserades på. I dag är han professor i public policy and philosophy vid University of Maryland.

– Bill Clinton blev president därför att han stod för idéer och principer, som en stor del av det amerikanska folket ställde sig bakom. Men långtifrån hela det demokratiska partiet ställde sig bakom dem. Därför är jag inte överraskad över händelseutvecklingen, fast jag är ändå besviken.

Galston anser inte att demokraterna är i kris, men påpekar att väljarkåren är polariserad och att spelutrymmet är minimalt mellan de två partierna. Han bedömer att Bush vinner valet, men inte överlägset.

– Höstens val blir ingen repris på 1972 och 1984. När Michael Dukakis förlorade mot Bush den äldre 1988 ligger närmare.

TILL SKILLNAD FRÅN i Sverige spelar tankesmedjorna en stor roll för politikens utformning. De lierar sig antingen med makten eller förbereder sig själva och oppositionen för ett framtida maktövertagande. Det är hos dem före detta medarbetare i Vita huset slickar såren och bidar sin tid.

På Pennsylvania Avenue, några kvarter från kongressen, finns en av 1990-talets mest omtalade och avundade tankesmedjor, Democratic Leadership Council, DLC. Den har inte helt mist sitt inflytande, men den tid är förbi när organisationen förvandlade demokraternas retorik och politik och förflyttade partiet högerut, till det mittfält där val kan vinnas.

DLC leds i dag av Bruce Reed, en av Bill Clintons närmaste medarbetare. Han ser olycklig ut när han beskriver vad som hänt med demokraterna efter valförlusten 2000.

– Clinton lyckades aldrig förändra demokraterna på ett genomgripande sätt. Vi var tvungna att bli valda först och sedan reformera partiet. För Tony Blair, däremot, var det nödvändigt att förändra partiet först.

Reed noterar att de gamla stereotyperna om partierna består, och knappast kan raderas ut under en eller ett par mandatperioder. Efter den 11 september 2001 har de snarast förstärkts och gynnat republikanerna, som alltid uppfattats som pålitligare när det gäller krig och fred.

– Den kandidat som förmår att höja sig över de negativa stereotyperna blir president. Clinton klarade det. Väljarna visste att han var tuff i välfärdsfrågor, att han inte tänkte höja deras skatter och inte var en mes på det utrikespolitiska området. Bush lyckades med samma sak i det senaste valet. Han övertygade väljarna om att han inte var en hårdför konservativ som tänkte avskaffa staten. Även om han skulle ha kunnat göra mer fortsätter han att bekämpa fördomar om republikaner. Han försöker nå ut till latinos, han engagerar sig i utbildningsfrågor och han håller fortfarande fast vid begreppet "medkännande konservativ".

Precis som Bill Clinton är George W. Bush mer populär än det parti han representerar. Läxan för demokraterna, menar Reed, är att aldrig slå sig till ro och tro att jobbet är gjort. Al Gores stora misstag var att tro att väljarna hade övertygats om att demokraterna var ett förändrat parti. Han agerade utifrån föreställningen att Bushs anklagelser om slösaktiga, skattehöjande liberaler aldrig skulle ta skruv. Men det gjorde de, trots åtta år som uppvisade en helt annan politik.

MÅNGA DEMOKRATER förstår ännu inte varför det gick så bra för Bill Clinton. De uppfattar framgångarna mest som resultat av hans stora politiska begåvning. Men, som Reed konstaterar, problemet är förstås att partiet inte kan sitta och vänta på en ny Clinton.

Forts nästa sida

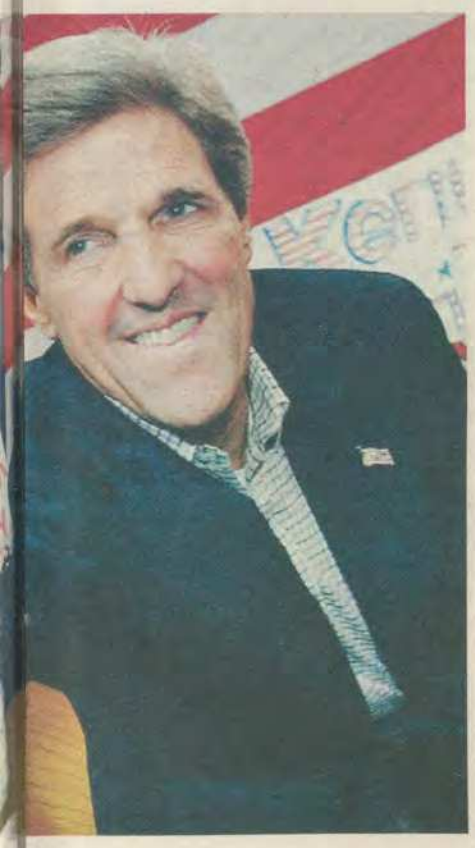

Ledare. Demokraten John Kerry söker folkets förtroende.
Foto: Mike Segar/ Reuters/Scanpix

Rörliga hjärnor

BRAIN DRAIN. Kompetensflykt – så kallad *brain drain* – från fattiga länder behöver inte nödvändigtvis vara ett problem. Det kan till och med göra att fattiga länder växer ur sin fattigdom snabbare än de annars skulle ha gjort. Denna slutsats, som vänder upp och ned på traditionellt biståndstänkande, drar ekonomen Oded Stark vid centrum för utvecklingsforskning i Berlin (www.zef.de).

Antagandet bakom Starks resonemang är enkel: I ett fattigt land är möjligheten för högutbildade att få välbetalda jobb utomlands en motiverande drivkraft, starkare än vad det egna landet kan erbjuda. När fler utbildar sig, gynnas det fattiga landet även om några av de utbildade senare flyttar utomlands. Tas möjligheten att flytta utomlands bort helt, blir utbildning för den enskilde individen ett mindre lönsamt projekt och utbildningsnivån i det fattiga landet riskerar falla.

En annan faktor som ofta glöms bort i brain draindebatten är de pengar som skickas hem till familjen från människor som utvandrat från ett fattigt land. I exempelvis Ecuador är dessa så kallade *remittals* landets näst största inkomstkälla. Trots uppenbara mätproblem råder det ingen tvekan om att remittals betyder minst lika mycket som de rika ländernas u-landsbistånd. Starks forskning är ny och kommer att kritiseras, men manar ändå till eftertanke: Kan det vara så att kampen mot brain drain stundom varit kontraproduktiv?

ANDREAS BERGH
Fil.dr i nationalekonomi

Lönsam läsning. Om man kan få jobb utomlands ökar incitamenten för den enskilde att studera, vilket stärker fattiga länder.
Foto: Paul Almasy/ Corbis/Scanpix

Källor / Läs mer:
www.socialwatch.org/en/informesNacionales/67.html
www.zef.de/download/zef_dp/zef_dp71.pdf

Renässans för siciliansk barock

SICILIEN. Burlesk, smaklös, en provinsiell variant av den riktiga barocken. Den sicilianska barocken har i modernismens tidevarv inte fått så goda omdömen.

– Man kan undra varför vi konsthistoriker i så hög grad har negligerat barocken på Sicilien. Förmodligen har 1700-talets sicilianska barock uppfattats som alltför praktfull, alltför folkligt melodramatisk och kanske alltför katolsk för 1900-talets puristiska smak, säger Martin Olin, konsthistoriker med barocken som specialitet. Han guidar mig runt i Catanias praktfulla centrum, vars huvudarkitekt var Giovanni Battista Vaccarini (1702–1768).

År 1669 förstördes Catania, som ligger på Siciliens östkust, av ett vulkanutbrott från Etna. Förödelsen fullbordades av den kraftiga jordbävningen 1693, som också ödelade flera andra städer i området. I ruinerna av de gamla byggdes nya stadsdelar upp i delvis ny stil. Den spanskinfluerade barocken kombinerades med sicilianska dekorativa inslag, vilket gjorde arkitekturen och stadsplanen originell och nyskapande.

Noto, som kanske är den mest enhetliga av städerna, grundades den 18 januari 1693, en vecka efter att det ursprungliga Noto raserats av jordbävningen. Arkitekten Giuseppe Lanza ville att hans stad skulle bli den sicilianska barockens modellstad. Och det kan man säga att den blev. Noto har en strikt stadsplan med parallella gator och lyfter man blicken mot fasaderna ser man de för stilen så karakteristiska svulstiga balkongräckena i smide som bärs upp av fantasifyllda figurer i sten. I Noto är det den lokala kalkstenen, som med tiden antar en ljusbrun, skimrande ton, som har använts. I Catania är fasaderna svarta.

Sedan ett år tillbaka står flera av Siciliens barockstäder – Catania, Noto, Ragusa, Syrakusa med flera – på Unescos världsarvslista, Unesco World Heritage. Det kan förhoppningsvis innebära ett större intresse kring den sicilianska barocken.

– Stadskärnorna i Catania och många andra städer på östra Sicilien tillhör det intressantaste i 1700-talets stadsbyggnadskonst, och det är på tiden att de får den uppmärksamhet de förtjänar, understryker Martin Olin.

PERNILLA STÅHL
Frilansskribent

Forts Demokraterna

Den intensiva oviljan mot president Bush bland demokratiska kärnväljare och aktivister, som fortfarande är övertygade om att Gore vann valet, gör att DLC:s pragmatiska linje har svårt att vinna gehör. Reed är övertygad om att Howard Deans framgångar att samla in pengar och aktivister aldrig speglat stämningarna i hela väljarkåren. Deans bas är för liten för att hota Bush. Med honom som huvudkandidat skulle demokraterna riskera att stärka den politiska polarisering som visat sig gynna republikanerna.

En viktig skillnad mellan demokrater och republikaner är att demokraterna i högre grad tror att den federala makten kan och ska utnyttjas för att förbättra människors tillvaro. Clinton sade förvisso att "the era of big government is over", men det innebar inte att han delade Reagans uppfattning att Washington var problemet. Demokraterna anser fortfarande att Washington är lösningen. Men ambitionsnivå och anspråk har definitivt minskat efter Reagan och Clinton.

DET NYBILDADE Center for American Progress leds av Clintons stabschef John Podesta och ses som "det nya DLC". Medarbetaren Ruy Teixeira har författat den uppmärksammade *The Emerging Democratic Majority*. Han tror liksom Galston att Bush vinner i november, men befarar inte heller han att ett politiskt sammanbrott hotar demokraterna. Till skillnad från Reed har han blivit mer optimistisk. Howard Dean är ingen belastning, tvärtom.

– Demokraterna har äntligen börjat uppföra sig som ett oppositionsparti. Bush är favorit, men han kan definitivt besegras. Den politiska terrängen har förändrats till det demokratiska partiets fördel. Vi har kvinnorna, minoriteter, de välutbildade och storstadsområdena. Alla dessa väljare är ännu tillgängliga.

Teixeira avvisar också Galstons uppfattning att demokraterna egentligen inte förändrats. Partiet har tveklöst gått mot mitten, och vad det nu borde ägna energi åt är inte att omfamna eller förkasta Clintonmodellen, utan i stället att bygga vidare på den. Bara så är det möjligt att locka till sig de nödvändiga marginalväljarna.

I EN ANNAN DEL av Washington sitter DLC:s motpol, Campaign for America's future. Det tillhör en vänsterfalang i det demokratiska partiet och ser framtiden an med tillförsikt. President Bush och den konservativa kongressen har dramatiskt ökat intresset för tydliga alternativ och detta har stärkt organisationens attraktionskraft. Robert Borosage, som leder Campaign for America's future, anser att Deans stora förtjänst ligger i att ha mobiliserat demokraterna mot presidenten:

– Det var inte kriget i Irak som lyfte fram Howard Dean, utan det faktum att han slog tillbaka mot Bush när de andra kandidaterna hukade. Partiet elektrifierades.

Oavsett vem som utmanar Bush kan han räkna med en helhjärtad uppslutning, enligt Borosage.

– Partiet är faktiskt tämligen enat. Bortsett från Joseph Lieberman är kandidaterna överens i de grundläggande frågorna: att Bushs skattesänkningar måste omfördelas, att kriget i Irak misskötts, att budgetunderskottet hotar ekonomin, att någon form av sjukförsäkring är nödvändig och att presidenten inte gjort tillräckligt i kampen mot terrorismen.

Partiet är faktiskt tämligen enat. Bortsett från Joseph Lieberman är kandidaterna överens i de grundläggande frågorna.

Borosage anser inte heller att demokraterna radikaliserats, något som han själv skulle önska. John Kerry och John Edwards beskrivs som hyggliga socialliberaler som han kan leva med. Men han tvivlar på att de kan slå Bush. Dels därför att väljarna fortfarande litar mer på presidenten i säkerhetspolitiken, dels därför att demokraterna ännu inte presenterat en reformistisk dagordning.

VALEN I IOWA och New Hampshire visar att demokraterna, trots smärtsamma valförluster och trots George W. Bush, inte fallit för frestelsen att gå vänsterut. Den som nomineras vid konventet i Boston den 26-29 juli kommer att befinna sig i den politiska mittfåra, som de nya demokraterna plöjde upp för 15 år sedan. Han kommer också att likt Clinton 1992 tala om ekonomi, jobb, skola, sjukförsäkring, äldrevård och andra sociala frågor där republikanerna även denna gång är på defensiven.

Skillnaden är förstås att kampanjen 2004 med all säkerhet lär domineras av kampen mot terrorismen och kriget i Irak. Om Bush lyckas få valet att handla om nationens säkerhet, talar mycket för att han omväljs.

Howard Dean mobiliserade partiet, men radikaliserade det inte. Demokraterna skulle därmed fortfarande representera en bred väljarkårs synsätt och värderingar, en väljarkår vars preferenser enligt Schlesinger växlar. Tiden talar för demokraterna. ■

Virtuoser ökar motivationen

INBLICK/ Pedagogiska agenter. Animerade figurer hjälper datoranvändare att lära nytt.

AGNETA GULZ
Fil.dr i kognitionsvetenskap

UNDER DE SENASTE decennierna har synen på kunskap och lärande förändrats radikalt. Den traditionella uppfattningen av lärande i termer av inre processer hos en individ som grubblar, läser och analyserar, har ersatts med en som betonar lärandets kommunikativa och kollektiva karaktär. En människa lär genom att vara engagerad i aktiviteter, där hon diskuterar, förhandlar och argumenterar med andra.

Detta pedagogiska synsätt har påverkat datorbaserat lärande eller e-lärande. Men att placera en lärande människa framför en maskin, i stället för i ett socialt sammanhang med lärare och studiekamrater, kan väl knappast vara ett vinnarrecept, om framgångsrikt lärande förutsätter en social kontext?

Den pedagogiskteoretiska utvecklingen tycks i detta fall ha fungerat som en utmaning för utbildningsteknologin. Termer som "interaktiva databaser", "systemarkitektur" och "pedagogisk multimedia" samsas allt oftare med begrepp som "social närvaro" och "deltagare i sociala praktiker". Det görs uttalade satsningar på att utveckla de sociala dimensionerna i elektroniska lärmiljöer. Bland annat har det område som benämns datorstött kooperativt lärande med olika typer av fora, diskussionsgrupper och chatter utvecklats i rasande fart. Här ges möjlighet för lärande människor att kommunicera, samarbeta och "mötas" virtuellt, även om de befinner sig på olika platser.

Notera att de sociala aktiviteterna och sammanhangen till fullo skapas av de människor som använder tekniken. De elektroniska miljöerna som sådana är lika obefolkade som kaféer utan gäster. Men det finns även system med redan designade sociala kontexter, ställen befolkade med allehanda virtuella karaktärer – virtuella coacher, lärare och lärkompanjoner – som går under samlingsnamnet animerade pedagogiska agenter. Flertalet sådana agenter återfinns inom forskning och utveckling, men många används också i praktiken.

Cosmo ger studenten feedback med hela sin kropp.
Foto: North Carolina State University

EN SÅDAN PEDAGOGISK AGENT är Cosmo, som är en insektsliknande figur med antenner och stora ögon. Han lever i en virtuell värld av nätverk och routrar, avsedd för studenter som ska lära sig grunderna om nätverkstopologi. Medan studenten arbetar med att lösa exempelvis problem kring trafikstockning i datorer, finns Cosmo där och kommer med råd, förklarar, ger feedback och utvärderar. Han ger gensvar bland annat genom ansiktsuttryck och sin mycket rörliga kropp; en besviken Cosmo hänger med händerna och vissnar med hela kroppen, men när han uppmuntrar och berömmer tycks hela hans kropp applådera.

Cosmo är designad för att registrera när studenten är frustrerad och i det läget gå in och stödja. När det går bra för studenten, visar han entusiasm. Avsikten är, enligt utvecklarna vid North Carolina State University, att det ska skapas "socialt

meningsfulla relationer" mellan studenten och Cosmo. Eleven ska rentav uppleva att Cosmo bryr sig om henne och hur det går för henne och få en vi-känsla i förhållande till Cosmo.

AGENTEN LAURA från MIT:s Media Lab är en virtuell personlig tränare. Hon hjälper den som vill förbättra sin kondition genom att motionera. Precis som vore fallet med en mänsklig coach byggs relationen upp under en längre tid, i detta fall under det antal månader som träningsprogrammet pågår.

Till en början intar Laura en avvaktande hållning. Hon är återhållsam i det sociala småprat som inleder konversationerna, låter blicken vandra en del och är sparsam med att titta i ögonen. Allteftersom tiden går nickar Laura oftare, hon kommer närmare, lyfter ögonbrynen, gestikulerar med händerna och söker ögonkontakt. Laura är nämligen noggrant modellerad efter hur människor använder dylika så kallade relationsskapande beteenden när de bygger upp personliga relationer och hon benämns också "relationsagent". När Laura testats i praktiken och jämförts med en virtuell coach som inte använder relationsskapande beteenden, tyder resultaten på att Laura är framgångsrik. Användarna tycker bättre om Laura och de litar på och respekterar henne mer.

En relationsagent avsedd för yngre användare är Sam, en tredimensionell virtuell lärkompanjon som ser ut som ett förskolebarn. Han eller hon – könet hålls medvetet tvetydigt – projiceras på en duk bakom ett fysiskt leksaksslott med rekvisita, och barn som leker med slottet projiceras på duken via realtidsvideo. Sams uppgift är att tillsammans med barn som leker med slottet skapa berättelser; att engagera dem i kollaborativt berättande. Eftersom Sam är en något mer avancerad berättare än barnen antas han/hon kunna stödja utvecklingen av barnens berättarförmågor, så kallad *scaffolding*. Huvudsyftet med Sam är, som forskarna uttrycker det, att med teknikens hjälp reproducera en form av social lärmiljö, som vi vet är framgångsrik.

Ett fjärde exempel är ett elektroniskt lärsystem som ger stöd i läxläsning, anteckningsteknik med mera, och används vid några engelska gymnasier, som har en stor andel elever med svaga studieresultat. För att öka elevernas motivation och engagemang har man integrerat Microsofts agenter Peedy och Genie, med beteenden modellerade efter mellanmänsklig kommunikation, som "artificiella lärkompanjoner" i systemet.

Målet är att det ska skapas "socialt meningsfulla relationer mellan elever och de animerade karaktärerna och att eleverna ska uppleva Peedy

Sam som är relationsagent leker med barn i realtid.
Foto: MIT Media Lab, Massachusetts

och Genie som emotionella varelser, kännande varelser".

BEKANTSKAPEN MED dagens pedagogiska agenter blir lätt en upplevelse med futuristisk ton. Men själva idén att datorn skulle kunna förse studenter med en virtuell lärare går flera decennier tillbaka. Redan under tidigt 70-tal såg förfäderna till dagens pedagogiska animerade agenter dagens ljus. Då började utvecklingen av *intelligent tutoring systems,* med den underliggande tanken att med hjälp av artificiell intelligens erbjuda varje student en individuellt anpassad handledare. Men dessa coacher var osynliga. De var abstrakta till sin natur och gav sig enbart tillkänna i form av text.

Genom att lägga till en animerad gestalt med kropp, rörelser, ansiktsuttryck, röst och utseende tillförs det intellektuella, opersonliga systemet en social och emotionell dimension. Forskarna jublar över de möjligheter detta öppnar. Sådana elektroniska lärmiljöer kan bli äkta, virtuella alternativ till traditionella lärmiljöer. De pedagogiska animerade agenterna förutspås bli nyckeldeltagare i sådana sociala interaktioner.

Det är ovanligt att man ens nämner tänkbara hinder för försöken att på detta sätt återskapa den socioemotionella dimensionen i mellanmänskligt lärande i en elektronisk miljö. Ändå finns gränser som borde vara uppenbara. En aspekt av mellanmänskligt lärande – som inte tas upp i litteraturen men som studenter ofta är starkt medvetna om – är att det sociala tryck som kommer från en mentor, studiekamrat eller lärare inverkar på lärdisciplinen. Att någon är medveten om ens insatser, vad man gör eller inte gör, är en kontroll man svårligen kan negligera.

I dag kan man i vilken stund som helst välja att avsluta relationen till sin pedagogiska agent, på bestämd eller obestämd tid, och vara fullt förvissad om att "den andre" inte kommer att säga ett pip. Inte visa besvikelse, inte anklaga, inte vara irriterad. Frågan är i vilken utsträckning det då är rimligt att säga, att man – innan man valde att stänga av programmet – haft en "personlig, emotionell, socialt meningsfull" relation till agenten? Hur pass personlig, emotionell, och meningsfull är en sådan relation över huvud taget? Är det en social relation?

KANSKE KOMMER de pedagogiska agenterna i framtiden att ges verktyg att själva ta socialt kommando genom att de inte enkelt låter sig stängas av. Att de gör sig påminda om sin existens genom att ihärdigt visa att de är där. Till exempel genom ett chip i örat som tjatar på en om att man ska slå på datorn.

Rent tekniskt finns möjligheterna, och de är delvis kommersiellt prövade om än för andra användningsområden. Till exempel beror elektroniska husdjur som Tamaguchis popularitet sannolikt på att de inte lätt går att stänga av och att de därmed ger intryck av att vara emotionella, levande varelser, värda att räkna med. Men det är inte svårt att se att vi hamnar i avvägningar. Hur självständig får en pedagogisk agent bli? Vilken kontroll vill vi ha?

Oavsett resultatet av avvägningen finns fler frågor: Vilken status har en social och förhållandevis autonom lärkompanjon eller coach? Vilket ansvar ska den tillskrivas? Vilken äganderätt har den när det gäller kunskap? Är den en genuin medskapare av kunskap? Vilken roll har agentens konstruktör?

Troligtvis måste vi återvända in i de pedagogiska teoribyggen, som inspirerat utvecklingen av elektronisk utbildningsteknik. Vi bör även problematisera begreppet "social mediering" av kunskap, det vill säga hur kunskapen förmedlas och förtolkas genom sociala strukturer i en människas omgivning. Vem kan medverka? Vem kan lära?

Delvis beror svaren på hur vi väljer att definiera begrepp. Definierar vi en deltagare i en kunskapsprocess som någon som lär sig precis som en människa, är det osannolikt att vi någonsin kommer betrakta animerade pedagogiska agenter som medskapare av kunskap. Nöjer vi oss med kravet att de mänskliga deltagarna, studenterna, ska uppfatta det som att agenten medverkar i lärandet, kan svaret bli ett annat.

Ett tänkbart förhållningssätt i enlighet med den i dag inflytelserika sociokulturella teorin om lärande är att det är den sociala miljön i sin helhet, som medierar kunskap, och en pedagogisk agent kan vara en del av denna miljö. Så långt, okomplicerat och oskyldigt. Men nästa steg – i linje med teorins grundsyn på lärande och kunskap som socialt och fysiskt distribuerat – är att även betrakta den sociala miljön som ägare och förvaltare av kunskapen.

Komplikationerna framträder när man beaktar relationen mellan ägande och ansvar. Den sociokulturella teorin tillskriver den enskilda människan – eller för den delen agenten – en minimal betydelse i kunskapssammanhang. Som en följd bör det enda ansvar man kan tala om i kunskapsfrågor vara det socialt distribuerade ansvaret.

Begreppet "socialt distribuerat ansvar" kan verka teoretiskt tilltalande, men är oroväckande svagt i förhållande till konkreta frågor som kan tänkas uppkomma i utbildningsmiljö. Till exempel, i en situation där man är tveksam till huruvida en elev lärt sig något i en given elektronisk läraktivitet, eller ifrågasätter vad en elev lärt sig. Eller i en situation där ett inlämnat arbete delvis är ett plagiat, och man frågar sig hur de kopierade inslagen uppkommit i samarbetet mellan en elev och en animerad lärkompanjon? Har lärkompanjonen haft tillgång till andra elevers arbeten? Kan han eller hon av misstag orsaka sammanblandningar mellan elevers sparade arbeten? Vem har plagierat? Analysen av sådana situationer främjas knappast av teoretisk bakbundenhet i form av ett holistiskt ansvarsbegrepp.

Det står klart att det inte går att förvänta sig enkla svar och sanningar om pedagogiska agenter, men det är önskvärt att få till stånd en ökad medvetenhet om deras komplexitet hos utvecklare och forskare inom området. För de animerade gestalterna är inte bara fascinerande, lustiga, engagerande och underhållande. De är också laddade med hela nystan av väsentliga kunskapsteoretiska, juridiska och etiska frågor.

Laura är en virtuell personlig coach som hjälper dig att hålla formen.
Foto: MIT Media Lab, Massachusetts

Låt drottning Kristinas gener vila

ARV. Den gränsöverskridande drottning Kristina provocerar fortfarande. Kontroversen kring hennes kön ("Kristina-problemet") följde henne under hela livet och har fört henne till frysen på Evolutionsbiologiskt centrum vid Uppsala universitet. Där har plaströret med de genomskinliga dropparna som innehåller hennes arvsmassa blivit liggande, eftersom det har uppstått en diskussion bland de inblandade forskarna. De frågar sig: Har de döda rätt till genetisk integritet? Vad är det vetenskapliga värdet av en analys?

Trots att de flesta historiker och kvinnoforskare tar avstånd från teorin att Kristina var pseudohermafrodit finns ett tekniskt imperativ – gentekniken bör användas – för att en gång för alla "avfärda frågan". Litar inte naturvetarna på humanisternas moderna historietolkning?

Professorn i anatomi Carl-Herman Hjortsjö sökte 1965 svaret på Kristinas påstådda "abnorma sexualitet" i hennes bäckenben, utan att finna något underligt. Hur en genetisk defekt skulle kunna förklara varför Kristina red som en karl, sade nedlåtande saker om fåfänga adelsdamer och vägrade att gifta sig och skaffa barn får teorins populärvetenskapliga förfäktare reda ut. Eftersom vetenskapen bara känner till 70 procent av de mutationer som ger upphov till androgenitalt syndrom (den moderna termen för pseudohermafroditism), går det inte att definitivt avskriva spekulationerna, om ingen mutation hittas. Därmed faller det argument som oftast anförs för en analys.

I Finland har man hedrat drottning Kristina genom att ge institutet för kvinnoforskning vid Helsingfors Universitet namnet Kristina-Institutet. Bör inte vi i Sverige göra något liknande i år, när det är 350 år sedan hon avsade sig tronen, i stället för att fördomsfullt rota efter defekter i hennes arvsmassa?

JENNY JEWERT
Vetenskapsjournalist

Drottning Kristina.
Pseudohermafrodit?
Foto: Mary Evans Picture Library

Moraliskt sammanbrott

INBLICK/ Olika världsbilder. Europa har mentalt placerat sig självt på en annan planet än Israel och USA.

PETER WOLODARSKI
Ledarskribent i *Dagens Nyheter*

FÖR MIG KOM EMU-folkomröstningens mest oväntade vändning under ett möte på Judiska församlingen i Stockholm. Jag hade lett en diskussion mellan fyra representanter från ja- och nejsidan, när det var dags för publikfrågor. Jacob Ringart, överlevande från Förintelsen, bad om mikrofonen. Han var ordentligt uppretad:

– I över en timme har ni pratat penningpolitik, federalism och demokrati, sade Ringart. Det är en skandal att ingen av er har tagit upp det som berör oss mest, nämligen att EU har utvecklats till ett anti-israeliskt och anti-judiskt projekt. Jag tänker rösta nej till euron och uppmanar alla i denna sal att göra samma sak.

I panelen satt socialdemokraten och den tidigare EU-kommissionären Anita Gradin. Hon såg alldeles blek ut när Jacob Ringarts appell möttes av kvällens kraftigaste applåd. Trots att Gradin tidigare gjort sig känd för sitt arbete mot antisemitism (hon engagerade sig bland annat för Sovjets förföljda judar), tycktes hon helt oförberedd på publikens reaktion. Den avmätta debatten om euron hade plötsligt övergått i ett fränt angrepp på Europas politiska ledning. Många som lyssnade var i likhet med Ringart överlevande från Förintelsen. Att dessa äldre judar bar på en djup frustration över EU-samarbetet blev nu uppenbart. De var inte längre intresserade av Anita Gradins påminnelser om "det europeiska samarbetets storhet" eller om "EU som en garant för fred och frihet", utan ville höra någon svensk politiker som tog deras känslor och oro på allvar. Knappt fyra år tidigare, under Förintelsekonferensen i Stockholm, hade de beundrat Göran Persson för att han tagit initiativ till projektet "Levande historia". Hösten 2003 såg de bara hyckleri. Sveriges statsminister helgonförklarar offren från Auschwitz, men visar ingen sympati för de överlevande, som i dag lever i terrorkrigets Israel. Tvärtom håller hans regering sig till den europeiska vanan att aldrig fördöma palestinska självmordsattacker, utan att samtidigt ta avstånd från Ariel Sharons politik.

ETT TYDLIGT EXEMPEL på hur denna opartiskhet yttrar sig i praktiken, gavs i oktober förra året när en kvinnlig självmordsbombare dödade 21 personer (17 judar, 4 araber) och skadade 60 i en restaurang i Haifa. Dagen därpå svarade Israel genom att angripa en terrorbas i Syrien, vilket fick den tyske förbundskanslern Gerhard Schröder att förbanna de två händelserna i en och samma mening.

Visserligen var det inte första gången som Islamiska Jihad mördade vanliga israeler, men den här gången omsattes deras intentioner i maximal grymhet. Bombaren valde restaurangens mest välbesökta del. Hennes sprängmedelsbälte befann sig i huvudhöjd med en sittande tioåring. Två judiska familjer, som åt sin lördagsmiddag, förlorade medlemmar ur tre generationer vardera. En pojke som överlevde blev inte bara av med sina ögon, utan även sin bror, far, morfar, mormor och kusin.

Att jämställa denna massaker med den israeliska räden mot ett öde terrorläger i Syrien vittnar om ett moraliskt sammanbrott som borde väcka förtvivlan och vrede hos långt fler än överlevare från Förintelsen.[1] Ändå gör det inte det. Såväl den europeiska som den svenska opinionen är i dag starkt negativt inställd till Israel, och den eventuella sympati som finns med terrorns offer är inte tillnärmelsevis lika stor som misstroendet mot den judiska staten.

> **Såväl den europeiska som den svenska opinionen är i dag starkt negativt inställd till Israel.**

DEN SOM FÖRVÄNTADE SIG att massmorden på civila israeler sedan september 2000 skulle minska engagemanget för det palestinska folket tog fel. Som den amerikanske författaren Paul Berman noterade i boken *Terror and Liberalism* tycktes snarare det omvända sambandet gälla. Ju obarmhärtigare metoder som användes i kampen mot Israel, desto större blev stödet från omvärlden. Efter bombningen av ett tonårsdisko i Tel Aviv i juni 2001 och de alltmer frekventa attackerna på vanliga israeler under våren 2002, var klyftan mellan Europa och Israel djupare än någonsin. Inte ens när kvinnor började användas som levande bomber, och sedan hyllades som feministiska förebilder, kollapsade omvärldens sympati för palestinierna.[2]

Tvärtom gjordes idoga försök att rationalisera självmordsmördandet: om palestinierna tar till sådana "desperata" metoder, då säger det någonting fasansfullt om den israeliska politiken.

Samtidigt som Israel begravde offren från den dagliga terrorn pågick således en intensiv kampanj i västvärlden för att bojkotta landet. I Sverige gick ärkebiskop K.G. Hammar i bräschen för dessa aktiviteter, knappast omedveten om vilka historiska ekon som han därmed väckte till liv.[3] Han uppmanade inte bara svenska konsumenter att sluta köpa produkter "från ockuperade områden", utan krävde också att EU skulle säga upp sitt handelsavtal med Mellanösterns enda demokrati.

Hammar var inte ensam. På mängder av universitet bojkottades israeliska konferenser och i Europa pågick en svartlistning av professorer. I brittiska *The Guardian* skrev akademikerparet Hillary och Steven Rose en appell som syftade till att utesluta israeliska forskare från EU-projekt. På universitetet i Oxford avslog professorn i patologi Andrew Wilkie en ansökan från en israelisk student, genom att i ett e-brev förklara: "Jag är övertygad om att du är mycket trevlig på ett personligt plan, men jag kan under inga omständigheter anta någon som har tjänstgjort i den israeliska armén."[4]

PARALLELLT MED KRAVEN på bojkott stegrades den våg av antisemitism som våren 2002 började bli allt synligare och som senare också bekräftades i en forskningsrapport, som EU försökte stoppa. Hundratals attacker mot judar och judiska institutioner åtföljdes av klassiska beskyllningar i medierna. Den italienska dagstidningen *La Stampa* publicerade en teckning med ett skräckfyllt Jesusbarn, som vid anblicken av en israelisk stridsvagn utbrister: "De kommer väl inte för att döda mig igen". I Sverige tryckte *Aftonbladet* en huvudledare under påskhelgen med rubriken "Den korsfäste Arafat".

Att likställa israeler med nazister blev också allt vanligare. Efter att ha besökt Arafats belägrade högkvarter i Ramallah förklarade den portugisiske Nobelpristagaren José Saramago att han bevittnat "ett brott jämförbart med Auschwitz" – trots att

inte en enda människa hade dödats. När en israelisk journalist logiskt frågade: Om detta är Auschwitz, var är då gaskamrarna? svarade Saramago att dessa "ännu inte fanns på plats".

DEN HÄR VÅLDSAMMA eruptionen av hat mot den judiska staten var svår att förstå, inte minst för många israeler. År 2000 hade ju den amerikanske presidenten Bill Clinton föreslagit palestinierna en egen nation, baserat på premiärminister Ehud Baraks löfte om att Israel skulle avveckla bosättningarna och dra sig tillbaka från Gazaremsan, praktiskt taget hela Västbanken[5] samt delar av Jerusalem. Detta var ett historiskt fredsförslag, som i sin vilja att kompromissa till och med överraskade den israeliska fredsrörelsen.

Men Arafat sade nej och beredde genom den andra intifadan vägen för Ariel Sharons valseger. En del européer försökte omedelbart lägga skulden för detta på israelerna och hävdade att Baraks bud var omöjligt att acceptera, eftersom palestinierna inte skulle få en sammanhängande stat. Men Bill Clintons Mellanösternmedlare Dennis Ross har övertygande visat att detta påstående är falskt.[6] Precis som 1948 erbjöds palestinierna möjligheterna till en vital nation. Men tragiskt nog sade man än en gång nej.

Trots detta faktum och trots den andra intifadans mordiska karaktär, följde alltså intensiva angrepp i Europa på den judiska staten.[7] Bland israelerna, å andra sidan, stärktes en känsla av bitterhet och hopplöshet. Medan omvärlden fokuserade på den mur som Israel byggde för att skydda sig mot självmordsattackerna, började landets judar, i likhet med de överlevande i Sverige, känna den psykiska mur som vuxit fram mellan Europa och Israel.[8]

Författaren Amos Oz redogjorde i en intervju för hur han slagits av det förändrade stämningsläget. Före Förintelsen, berättade hans far, var det vanliga slagordet i Europa "Judarna till Palestina". I dag är kravet "Judarna ut ur Palestina." Budskapet till judarna, noterade Amos Oz, var i korthet: "Don't be here and don't be there. That is, don't be."

Olika blickfång. EU-kommissionens ordförande Romano Prodi möter Israel Singer, generalsekreterare för Judiska världskongressen (WJC).

Foto: EPA/Scanpix

KANSKE SKA MAN, som Paul Berman, förstå européernas distans till Israel som ett uttryck för en djupgående och delvis naiv tro på universell rationalism – att tusentals människor inte frivilligt kan välja martyrdöden. I så fall är israelernas brott åtminstone i klass med nazisternas, för att använda José Saramagos språk, eftersom palestinierna skickar ut sina ungdomar mot en säker död enbart för att mörda kvinnor och barn. Med samma groteska logik skulle man då – i likhet med stora delar av vänstern och den extrema högern i Europa – kunna se 11 september som ett rationellt svar på den amerikanska utrikespolitiken under Clintonåren.

Det finns dock fler förklaringar till den djupa klyftan mellan Europa och Israel, som är tydliga framför allt i ljuset av det växande avståndet mellan Europa och USA. Med Robert Kagans ord skulle man kunna säga att israeler och européer, precis som amerikaner och européer, lever i skilda världar. När det gäller den avgörande frågan om makten – nyttan av makt, maktens moral – går de olika vägar. Européerna förstår inte israelerna och israelerna förstår inte européerna. När Italiens premiärminister Silvio Berlusconi (som minst av allt är en typisk företrädare för Europa) förra sommaren antydde att Israel någon gång i framtiden borde bli medlem i EU, svarade en högt uppsatt fransk diplomat betecknande nog att Berlusconis idé var "absurd". Enligt den anonyme fransmannen var Israel "helt enkelt inte europeiskt, vare sig geografiskt, historiskt eller kulturellt".[9]

Uttalandet är naturligtvis bisarrt, med tanke på att över 50 procent av Israels befolkning är första, andra eller tredje generationens invandrare från Europa. I mängder av avseenden är Israel dessutom präglat av europeisk kultur och tradition. Bara en historielös fransk diplomat kan förtiga Europas band till den judiska staten, i synnerhet som den moderna sionismen föddes under Dreyfusaffären.

Ändå speglar den franska reaktionen en verklig känsla av främlingskap inför det sionistiska projektet. För den anonyme diplomaten, liksom för miljontals av hans landsmän, inkarnerar Israel de sämsta av egenskaper. I den post-nationella drömvärld som många européer tror sig leva i, symboliserar Israel allt det som Europa fjärmar sig från. Landet betraktar sin självständighet med stolthet, det gör skillnad på judar och icke-judar i sin invandringspolitik och dess befolkning försvarar sig utan att be om ursäkt.

Som den amerikanske kolumnisten Charles Krauthammer träffande påpekat har det skett en förändring i perceptionen av juden: "Just som Europa hade funnit sig i tanken på tolerans för den passive juden – den överlevande från Förintelsen som man kunde tycka synd om, fira, kanske ge ett eller annat litterärt pris – kommer den judiska staten, rå och livskraftig. Och framför allt ovillig att be om ursäkt för sin existens."[10]

På samma sätt som Amerika misstros, avundas och hatas för sin styrka, väcker Israels upplevda Rambokaraktär minst lika starka antipatier. Knappast förvånande finns det i dag påtagliga likheter mellan antiamerikanismen och antisemitismen. Utifrån historiskt rotade stereotyper ses såväl judar som amerikaner som penning- och makthungriga individualister utan rötter, förankring och stil. De inte bara driver kapitalismen, utan hotar även samhällets grundläggande värden och traditioner. Kopplingen mellan dessa båda ismer stärks vidare av de utbredda fantasierna om judarnas makt över amerikansk politik, finansvärld och medier.[11]

ALLA EUROPÉER som protesterar mot Israel är naturligtvis inte antisemiter, lika lite som man kan säga att alla som protesterar mot USA är antiamerikaner. Men det är ändå slående hur motståndet mot USA, "stora satan", och Israel, "lilla satan", har blivit ett sätt för många européer att bygga upp en identitet, i en tid när EU-projektet famlar efter en mening. Även om man inte kan säga vad Europa står för, vet man åtminstone vad det *inte* står för.

Geografiskt ligger Berlin, Stockholm och Paris mellan Washington och Jerusalem. Mentalt befinner sig dessa tre europeiska städer på en annan planet. ■

---

1 Det är sant att den israeliska armén har begått övergrepp mot palestinier, ibland med ödesdigra konsekvenser. Det stämmer att man också dödat barn i sin jakt på terrorister. Men som medborgarrättsaktivisten Fania Oz-Salzberger påpekade i *Judisk Krönika* 6/2003: ingen israelisk soldat har någonsin avsiktligt utlöst en sprängladdning så nära så många arabiska familjer som möjligt. Inte heller har några israeler begett sig ut på gatorna i Tel Aviv eller Jerusalem för att "fira", när oskyldiga palestinier dött av israeliska kulor eller missiler.

2 Omvärldens stöd för palestinierna hade givetvis också att göra med Israels hårda politik mot terrorn, som även drabbade oskyldiga människor. Men detta kan varken förklara kylan inför de israeliska offren eller ursäkterna för självmordsmördarna.

3 Våren 2003 var det 70 år sedan nazisterna iscensatte sin bojkott mot judar. Inte långt före årsdagen skrev K.G. Hammar under ett nytt bojkottupprop mot Israel på DN Debatt, tillsammans med Sveriges Berlinambassadör Carl Tham (18/1 2003). Helt befogat frågade den tyska tidningen *Die Welt* i vilken värld Sveriges Tysklandsambassadör egentligen lever (20/1 2003).

4 *The Guardian* 4/7 2003.

5 De enstaka procent av Västbanken som Israel ville behålla skulle palestinierna kompenseras för med annan mark i Negev.

6 Se bland annat utskriften från en längre tv-intervju med Dennis Ross, http://www.washingtoninstitute.org/media/ross/ross-transcript.htm

7 Denna inställning i Europa utvecklades trots att terrorattackerna mot israelerna i huvudsak utfördes av organisationer som Hamas och Islamiska Jihad, som inte bekämpade ockupationen utan öppet klargjorde att deras mål var ett utplånande av den judiska staten, samt upprättandet av en islamisk stat.

8 Se Yossi Klein Halevis artikel "The Wall" (*The New Republic* 8/7 2002), för en utförlig beskrivning av hur hopplösheten stöper om den israeliska samhället.

9 *International Herald Tribune* 23/6 2003.

10 *Washington Post* 26/4 2002.

11 Ett av många exempel på denna föreställning gav den förre tyske försvarsministern Rudolf Scharping, när han under ett möte i Berlin (27/8 2002) sade att president Bush var pressad att gå till krig i Irak av "en mäktig – kanske alltför mäktig – judisk lobby" i USA.

Bara efterapningar under apans år

VIETNAM. Nedanför mitt fönster breder en typisk vietnamesisk provinshuvudstad ut sig, Ha Giang i landets norra del. Knappt en enda sten är äldre än 1980-talet, trots platsens 30 000 år av historia. Av stadens långa franska kolonialperiod finns inte ett spår.

Uppskattningsvis vart tionde hus är byggt sedan det *senaste* sekelskiftet – och det rivs och byggs nytt överallt med febril aktivitet. Allt byggs enligt samma moderna mall, med samma färger och dekorationselement, likadant som i resten av landet. Av lokal tradition finns inte ett spår.

Det skulle kunna vara var som helst i Asien, världens mest intensiva byggarbetsplats. Ha Giang är visserligen inte helt representativt – senare decenniers betongarkitektur beror främst på att staden raserades 1979 av invaderande kineser, inte på ekonomisk utveckling. Det är annars den viktigaste rivningsorsaken.

Den holländske arkitekten Rem Koolhaas väckte för några år sedan uppmärksamhet med sina berättelser om tillväxten av de kinesiska megastäderna, bestående av snabbt sammansmältande mångmiljonstäder i Pärlflodens delta. Då, 1999, investerades drygt 340 miljarder dollar årligen på byggande i Kina. Sedan dess har motsvarande siffra ökat med 10 procent per år. En i Kina flitigt anlitad tysk arkitekt, Albert Speer Jr., berättar i *Far Eastern Economic Review* att han tackat nej till uppdrag som att projektera en helt ny stad längs Yangtzefloden – på fjorton dagar.

Med en sådan utvecklingstakt finns inte utrymme för finkänslighet. Problemet är vad som måste rivas för att ge plats åt det nya. Lokala (och internationella) krafter försöker givetvis stoppa de värsta övergreppen, men det hjälper föga. Hoppet står till att äldre, bevarad arkitektur och traditionella byggnadsmetoder tillmäts också ett ekonomiskt värde. Som i Ho Chi Minh-staden, där det nu byggts en första omgång fullt moderna villor i traditionell vietnamesisk stil, tänkta för utländska affärsmän och konsulter som kan betala de skyhöga månadshyrorna. Eller som att turister visar sig beredda att betala för att se Hanois koloniala pärlor eller pagoder. Så res till Vietnam och övriga Asien – men ta för säkerhets skull med kameran.

PETTER OLOFSSON
Frilansskribent

Moralpanik kring islam förvärrar krisen

INBLICK/ Imamer. Europa behöver tillhandahålla egna muslimska präster.

JYTTE KLAUSEN
Docent i statsvetenskap

Översättning: Henrik Celander

FÅ MÄNNISKOR ägnade de moskéer som hade växt upp i de mindre fashionabla stadsdelarna över hela Europa någon större uppmärksamhet innan deras betydelse som mötesplatser för internationell terrorism blev uppenbar. Mohammed Atta, en av terroristerna den 11 september, brukade besöka al-Kodsmoskén i Hamburg. När den tyska polisen fann ett band där moskéns imam al-Fazizi talade om att "man borde skära halsen av kristna och judar" blev sju män från moskén gripna, anklagade för terrorism. Skobombaren, Richard Reid, och den misstänkte tjugonde kaparen från den 11 september, Zacarias Moussaoui, befanns ha kopplingar till Finsbury Park-moskén i östra London och den imam, shejk Abu Hamza, som predikade där. Dessa bakgårdsmoskéers kosmopolitiska karaktär illustreras av kopplingarna mellan en 37-årig svensk, som har dömts för vapeninnehav och misstänks ha planerat terrordåd, och Finsbury Park-moskén och Abu Hamza. Varje dag tycks det komma nyhetsartiklar om radikala imamer som omvänder en ny generation av europeiska muslimer till fundamentalism. Den gångna sommaren avslöjade svenska tidningar att ett "Fatwaråd" hade träffats i Stockholms moské för att diskutera frågor om religiös lag.

Franska tidningar har regelbundet rapporterat att fundamentalistiska präster tvingar unga kvinnor att bära *hijab*, den muslimska huvudduk som i Frankrike är känd som *le voile Islamique*. Argumentet att det behövs ett förbud för att skydda unga kvinnor mot sådana påtryckningar spelade en framträdande roll i den så kallade Stasi-kommissionen för inte så länge sedan, när den rättfärdigade en ny lag som förbjuder bärandet av huvudduk i offentliga skolor och sjukhus. Pressrapporter om att lärare i muslimska skolor har talat för kvinnlig könsstympning eller på annat sätt indoktrinerat studenter har orsakat stor uppståndelse i Nederländerna och Danmark, och lett till förslag om att muslimska skolor inte bör få offentlig finansiering på samma villkor som andra religiösa skolor.

Striden om imamer som sprider islam i Europa är ett exempel på vad sociologer kallar en moralpanik. Sådana uppstår när man i vida kretsar tror att en viss grupp är avvikande på ett farligt sätt och utgör ett hot mot den sociala stabiliteten. Den brittiske sociologen Stanley Cohen myntade termen för att beskriva mediernas bevakning av rockers under 1960-talet. Häxjakterna var moralpaniker, men i dagens samhälle är det främst medierna – sensationspressen och tv – som sprider panik.

UNDER DE SENASTE FYRA månaderna har jag träffat ledare för muslimska organisationer, imamer, och intervjuat muslimska parlamentariker och kommunfullmäktigeledamöter i fyra europeiska länder, däribland Sverige. Jag har blivit övertygad om att det verkligen finns en imamkris, men även om att det finns två versioner av krisen. Den ena är den som målas upp av medierna, om radikala präster som predikar heligt krig. Den andra beskrevs för mig av medelklassmuslimer i varje land jag besökte, som var förtvivlade över bristen på imamer som kan tala med deras barn och är förtrogna med seder och bruk i länderna de lever i.

– Vad har jag för nytta av en saudiarabisk imam? undrade Yasin Ahmed, som jag träffade i Stockholms moské. Yasin, som ursprungligen kommer från Eritrea och är ordförande för Sveriges Unga muslimer, sade:

– Jag är svensk. En imam från Saudiarabien förstår inte mitt liv och vem jag har blivit.

Denna uppfattning fick jag höra i många versioner. Tonårsföräldrar klagade över att deras imam inte kunde tala med deras barn. Ibland innebar det att de bokstavligen inte kunde prata med dem på grund av språkbarriärer. Andra gånger gjorde kulturella hinder det omöjligt för imamen att kommunicera effektivt med europeiska muslimer. Några människor klagade över "mullorna" och deras ansträngningar för att tillämpa religiös lag på sekulära livsstilar och önskade sig imamer som visste sin plats. Till min överraskning uttryckte de flesta av de imamer jag talade med också bekymmer över de problem som orsakas av imamer utan utbildning.

De två versionerna av krisen föreslår vitt skilda lösningar. De med moralpanik vill hålla imamerna ute – ju färre desto bättre. Den andra gruppen önskar fler imamer, som är utbildade vid erkända teologiska institut och är assimilerade i länderna de lever i. Den önskar ett islamiskt prästerskap, som är tillräckligt flexibelt för att attrahera nya generationer europeiska muslimer och som kan motsvara de krav, som ställs av en allt mer utbildad och socialt rörlig invandrargrupp. Mer än hälften av den muslimska befolkningen i Västeuropa är född här och efterfrågan på imamer som kan predika på danska, svenska, holländska eller engelska kommer att öka.

SAKERNAS NUVARANDE tillstånd är inte allmänt bekant. Sedan 1970-talet har moskéer växt upp över hela Västeuropa; det finns i dag omkring 250 moskéer i Sverige, 150 i Danmark, 400 i Nederländerna och troligtvis 1 500 i Storbritannien. Endast några få av dessa är moskéer i egentlig bemärkelse, i den meningen att de är byggda för ändamålet. I de flesta

Ute i kylan. Den omstridde imamen Abu Hamza leder bönen utanför moskén i Finsbury Park i London efter det att polisen avhyst honom från den i januari 2003. Foto: Reuters/Scanpix

fall handlar det om bönerum som har inrättats i hyreslokaler eller i stängda butikslokaler.

Jag har varit med om *khutba*, fredagsbön, i en glest besökt, nybyggd moské i Nederländerna, där bönen förrättades på ett familjärt sätt med män och kvinnor blandade. Jag har även klivit över hundratals kvinnokroppar, tätt packade i rad efter rad, vända mot en tegelmur som angav riktningen mot Mecka i ett trångt rum i London. På Nørrebro, som en gång var den kommunistiska rörelsens viktigaste fäste i Köpenhamn, bevistade jag en flammande predikan med 500 män och noll kvinnor samlade i en ombyggd fabriksbyggnad i rött tegel. I administrationslokalerna fanns nu ett bibliotek och i det som troligen hade varit förpackningsrummet fanns en kafeteria för pojkarna som deltar i koranundervisningen. Många moskéer betjänar mindre än hundra familjer, men några av de stora, till exempel moskén i Tower Hamlets i östra London, lockar tusentals besökare på de stora helgdagarna. Minst en imam är knuten till varje moské och i många fall turas två eller tre män om som imamer. Enligt denna uppskattning borde det finnas omkring 300 till 400 imamer i Sverige. Flertalet imamer i Nordeuropa – med undantag av Storbritannien – har kommit hit via den turkiska staten. När "gästarbetare" började dyka upp i stora antal i Skandinavien, Tyskland och Nederländerna, slöt regeringarna i dessa länder avtal med Turkiet om att tillhandahålla "själavård" för vad som då ansågs vara en temporär befolkning av arbetstagare, som råkade vara muslimer. Även om kyrkan och staten formellt sett är skilda åt i Turkiet, så har den turkiska regeringen uppsyn över muslimska religiösa inrättningar och utbildning genom *Diyanet*, direktoratet för religiösa frågor. Det reglerar samarbetet mellan landets 75 000 moskéer, och anställer imamer på lokal och provinsiell nivå, vilka är statstjänstemän. Diyanet förser även turkiska grupper utomlands med imamer.

TURKISKA IMAMERS NÄRVARO blev plötsligt kontroversiell i Danmark den gångna sommaren, när integrationsministern, Bertel Haarder, tvärt upphävde avtalet med den turkiska regeringen. Det föregivna skälet var att danska skattebetalare inte längre "skulle betala för spridningen av islam i Danmark." I själva verket betalas deras löner av den turkiska staten, medan de lokala myndigheterna endast står för sjukvårds- och socialförsäkringar. Ett telefonsamtal till den turkiske ambassadören bekräftade att regeringens skäl för att upphäva avtalet var att imamerna utgör en utgift för den danska staten. Detta kan knappast ha varit någon överraskning, eftersom villkoren i det 15 år gamla avtalet mellan Danmark och Turkiet hela tiden

Forts nästa sida

Det finns inga nyårssånger. Eller vi kom i varje fall inte på en enda nu sistliden nyårsafton. "I morgon är en annan dag", föreslog någon. Prince har en om att festa som om det var millennieskifte, och kanske är det så, nyår är en vanlig fest med löften, nedräkning och fyrverkerier strösslat ovanpå. Som jag ser det är det symptomatiskt, en följd av att nyåret ligger helt fel i almanackan. Vid den tiden är de årstidsbaserade sångerna förbrukade i det långa och utmattande julfirandet, stilla nätter och drömmen om en vit jul fyller oss med leda långt

Det enda rimliga vore naturligtvis att fira nyår på våren. Så har de flesta kulturer också gjort. Ja, det är ju så det känns när "vintern rasat ut" ...

före mellandagarna. Glädjen över vintern som rumslig förändring har vid det här laget övergått i tristess. Men kanske finns det ytterligare en förklaring. Att vi inte sjunger "ja se det snöar, det var ju roligt, hurra" på nyårsafton beror på att det inte är vad vi helst förknippar med en omstart. Vi firar av det gamla året och in det nya, men vaknar till ... januari, februari och mars! På andra sidan nyåret ligger inte förändring och livskraft, utan bakrus och tyska backhopparveckan, och sen årets absolut tyngsta tid.

✶✶✶

Nej, det enda rimliga vore naturligtvis att fira nyår på våren. Så har de flesta kulturer också gjort. Ja, det är ju så det känns när "vintern rasat ut" och Idas visa sjungs, man vill sätta fart. Men varför då nyår mitt i vintern? Finns det någon historisk anledning, som i fallen med nationaldagar (ja utom vår egen då) som knyts till landets frihet eller konstitutionens undertecknande? Det är trivialare än så. Orsaken är en byråkratisk teknikalitet hos romarna. Fram till Julius Caesars styre började året i mars och slutade i december, och det som sen följde kallades bara "den mörka tiden".

För att svara mot den ekonomiska utvecklingen (skatter, räntor, hyror), infördes två nya månader, med januari (uppkallad efter guden Janus, trösklarnas gudom) som den första. Februari fick inte riktigt plats, fick knös in så gott det gick. De här tillagda månaderna är för övrigt skälet till att september till december inte längre är månad sju till tio, som namnen anger, utan nio till tolv. Och märk väl, detta betraktades av romarna som ett rent budgetår – nyår fortsatte man som tidigare att fira i mars. Vi ärvde denna kalender, men av religiösa skäl inte ritualerna. Så kan det gå.

✶✶✶

Nå, en tradition är väl så god som en ann. Vi firar när vi lärt oss att fira, det är kollektivt och en del av poängen. Och det vore gott och väl om det inte var så vi faktiskt gör en förlust på denna ordning. Nyåret som möjlighet att begrunda det gångna året och fira in det nya slumpas bort. Ta bara en sådan sak som nyårslöftena. Vår allmänna oförmåga att hålla dem brukar förklaras med den mänskliga naturen (köttet villigt men anden seg och trådig eller hur det nu är). I själva verket är det fullt naturligt att ge upp föresatserna när ingenting i omvärlden talar för deras uppfyllande. Jag försäkrar er att det vore annorlunda ifall nyårsdagen i stället sammanföll med den dag då björnen hungrig lämnar sitt ide och saven stiger i allt. Mitt anspråkslösa förslag är därför att flytta nyåret till valborgsmässoafton. Eller ännu hellre till påsk: på långfredagen begrundar vi det gångna och gjorda, påskafton skiljs från båda åren och på påskdagen rumlar vi in det kommande. Det skulle inte ens svära mot högtidens religiösa innebörd – död och återuppståndelse.

NIKLAS SÖDERBERG
Poet

Ax:son Johnson-stiftelsen på tv

Engelsbergssamtalen

I "Engelsbergssamtalen" möter vi varje vecka svenskarna som befinner sig i hetluften. Vad är det egentligen som pågår just nu?

Expressens kulturchef Per Svensson, journalisten Susanna Popova, *Axess* chefredaktör Kay Glans och Niklas Ekdal, politisk redaktör på *Dagens Nyheter*, är några av de framstående journalister som i denna programserie samtalar med gäster om aktuella händelser.

MÅNDAGAR KL. 22.10 I TV8
REPRISER SÄNDS PÅ
TORSDAGAR KL. 23.10.

Global Axess

Under våren presenterar "Global Axess" åtta möten med framstående mediepersonligheter som sätter fokus på utmaningarna för mediernas frihet utanför Västvärlden. Programledare och intervjuare är Thomas Gür.

ONSDAGAR KL. 22.10 I TV8.
REPRISER SÄNDS PÅ
SÖNDAGAR KL. 23.00.

4 FEBRUARI
Intervju med Wadah Khanfar, chef för den arabiska tv-kanalen Al Jazeera i Qatar.

11 FEBRUARI
Intervju med Tarun Tejpal, chefredaktör för tidskriften *Tehelka* i Indien.

18 FEBRUARI
Intervju med Geoffrey Nyarota, f.d. chefredaktör för den nedlagda *Daily News* i Zimbabwe.

25 FEBRUARI
Intervju med Bassem Eid, chef för "The Palestinian Human Rights Monitoring Group" i Jerusalem.

Forts Moralpanik kring islam

varit desamma. Det verkliga skälet var att den nuvarande regeringen är beroende av stöd från det främlingsfientliga Dansk Folkeparti, ett parti som ofta säger att det strävar efter att bevara Danmark som ett kristet land.

MÅNGA MUSLIMER betraktar de imamer som sänds ut av Diyanet med blandade känslor. De har utbildning, och de är åtminstone inte fundamentalister. Men turkiska kurder litar inte på turkiska regeringar och sunnimuslimska imamer, utsända av den turkiska staten, kan inte fylla deras behov. Ett annat problem är att utländska imamer bara får stanna på tillfälliga visum i upp till fyra år. De talar inte danska, svenska, tyska eller holländska när de kommer. Och när de väl har anpassat sig till de lokala förhållandena och lärt sig språket måste de fara därifrån. Muslimer som inte talar turkiska – från Marocko, Pakistan, Surinam eller arabländerna – har inte någon användning för turkiska imamer.

Det är svårt att få fram exakta uppgifter om varifrån imamerna kommer och deras rättsliga ställning. Många verkar som oavlönade imamer på sin fritid och arbetar som lärare, studenter eller affärsmän på dagarna. Jag säger män därför att jag, även om jag har träffat unga kvinnor som siktar på att bli imamer, ännu inte har träffat en enda kvinna som faktiskt är imam.

EFTERSOM DIYANET utgör den största enskilda källan för officiellt erkända imamer är det lämpligt att börja där. Diyanet har omkring 50 imamer stationerade i Nederländerna. Jag fick avslag på min begäran till de danska myndigheterna om att få uppgifter om antalet visum som utfärdats till imamer. Men i ett svar under Folketingets frågestund uppgav Bertel Haarder att 84 utländska "missionärer" från muslimska länder hade fått uppehållstillstånd under 2002, varav 27 från Diyanet.

Migrationsverkets statistik visar att Sverige sammanlagt har utfärdat 67 uppehållstillstånd till imamer under perioden 2000–2003. Det är svårt att avgöra exakt hur många som uppehåller sig i landet vid en viss tidpunkt. Uppehållstillstånd utfärdas vanligtvis för 12 månader åt gången och kan förlängas i upp till fyra år, även om en del var begränsade till tre till sex månader. Men om det utfärdas ungefär 20 tillstånd per år och de flesta förlängs till fyra år, så kan det finnas omkring 80 imamer som vistas där på giltiga visum vid varje given tidpunkt. Hälften av visumen gick till imamer från Turkiet, de flesta förmodligen från Diyanet. Bangladesh, Egypten och Iran skickar också tre, fyra imamer vardera till Sverige varje år.

Om det finns omkring 250 moskéer i Sverige så kan utländska imamer med giltiga visum inte på något sätt motsvara efterfrågan. Samma sak gäller uppenbarligen i Danmark och Nederländerna. Utländska imamer kan komma in i landet endast om de har utbildning som imamer och någon, ett moskéråd eller en utländsk regering, garanterar deras inkomst. Detta är bra, eftersom det innebär att deras ställning är reglerad. Men om utländska imamer med giltiga visum utgör mindre än hälften och kanske så lite som en tredjedel eller en fjärdedel av alla imamer som är verksamma i dessa länder, var kommer då de andra imamerna ifrån?

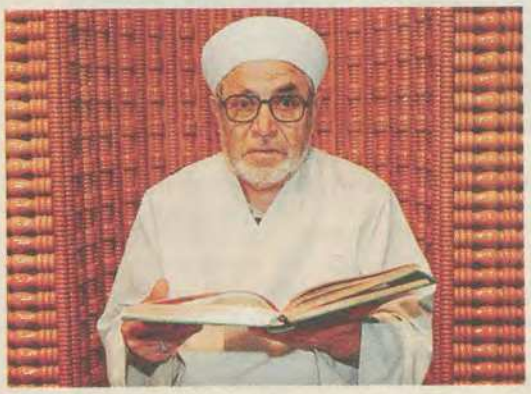

Bön. Imam i Hamburg ber på årsdagen för dödsoffren den 11 september.

Foto: Piffel/Action/Scanpix

DEN INHEMSKA tillgången på imamer är starkt begränsad på grund av bristen på utbildningsinstitutioner för dem i Europa, och majoriteten av imamerna är självlärda och är verksamma på deltid. En del är religiösa entreprenörer som lever på moskén. Andra är konvertiter eller andragenerationens muslimer, som på egen bekostnad har rest till islamiska universitet i Pakistan eller arabländerna för att bli islamiska präster.

Statsmakternas politik har resulterat i en bristande balans mellan tillgång och efterfrågan på imamer och bristen fylls på sätt som undandrar sig insyn. Det finns en oro bland allmänheten för att utländska imamer kommer till Europa som missionärer för att predika islam, men den verkliga krisen är att det finns för få imamer och att Europas muslimer har mycket få alternativ vid rekryteringen.

Historien om moskén i Finsbury Park erbjuder en lektion om de faror som är förknippade med avsaknaden av etablerade utbildningsinstitutioner för imamer i Europa. Moskén skapades ursprungligen av invandrare från Bangladesh. Saudiarabiens kung Fahd uppges ha bidragit med över en miljon dollar till uppförandet under den första delen av 1980-talet.

Den omstridde Abu Hamza var av egyptiskt ursprung och hade utnämnts till imam 1996. Två år senare ingav moskéns förtroenderåd ett klagomål till tillsynsmyndigheten för välgörenhetsinrättningar om att Abu Hamza och hans anhängare hade tagit över deras moské. Förtroenderådet gick även till domstol för att få ett domstolsföreläggande mot Abu Hamza och få honom avhyst. Allt detta inträffade tre år innan

Besserwisser av Anders Mathlein

några terroristaktiviteter ägt rum och innan det allmänna medvetandet hade insett vilken fara den islamistiska terrorismen utgör. Tillsynsmyndigheten kom fram till att det fanns missförhållanden, men i december 1998 nådde man en kompromiss, enligt vilken förtroenderådet och det samfund det företrädde kunde återvända till moskén. Abu Hamza fick senare tillstånd att hålla tre av fyra fredagspredikningar.

I oktober 2001 kom tillsynsmyndigheten i besittning av ett band med Abu Hamzas predikningar, som inhandlats i moskéns butik. Myndigheten kom fram till att innehållet "var av en så extrem politisk karaktär att det stred mot moskéns ställning som välgörenhetsinrättning". Förtroenderådet som hade ingivit klagomålet gick med på att Abu Hamza skulle avhysas, om nödvändigt med våld. Fjorton månader senare underrättade myndigheten Abu Hamza om att han skulle få möjlighet att uttala sig om anklagelserna om vanskötsel och att han i annat fall skulle bli tvingad att flytta från moskén senast den 20 januari 2003. Den dagen stormades byggnaden av polisstyrkor på grund av "åtalspunkter utan samband med detta." Tillsynsmyndigheten beslöt därefter att vräka Abu Hamza.

INCIDENTEN VID MOSKÉN i Finsbury Park väcker viktiga frågor om hur statsmakterna förhåller sig till icke-etablerade religioner i allmänhet och till islam i synnerhet. Tidningsartiklar om händelsen antydde att brittiska muslimer hjälpte och bistod terrorister, men tog inte någon notis om att det muslimska samfundet inte fick tillräckligt bistånd när det gjorde myndigheterna uppmärksamma på situationen tre år innan Abu Hamza blev indragen i terroristaktiviteter.

"Erkända" religioner som till exempel Svenska kyrkan, Danmarks Folkekirke eller en minoritetsreligion, som den holländska reformerta kyrkan, kan anställa präster som är utbildade vid statliga universitet eller vid offentligt finansierade privata universitet. Kurser ges i rättsliga frågor, tentamina avläggs enligt kursplan och examina utfärdas. Historiker undervisas i islamiska studier vid europeiska universitet – men imamer utbildas inte någonstans.

Frivilliggrupper har försökt etablera institut för utbildning av imamer och sökt stöd och erkännande från regeringar. I Rotterdam finns det två konkurrerande muslimska universitet, men båda är i själva verket aftonskolor som kämpar med stora svårigheter. Muslim College i Ealing, en Londonförort, har startat en ettårig utbildning som syftar till att ge importerade och inhemska imamer ett diplom, vilket doktor Zaki Badawi, skolans rektor och grundare, så småningom hoppas kunna övertyga moskéråd om att de bör kräva av imamer innan de anställer några.

I Leicester finns det en äldre institution som har en riklig utgivning och även en mera ortodox syn på islam. Ett försök att skapa en islamisk parallell till den kristna diakoniutbildningen för socialarbetare och sjuksköterskor vid Ersta Sköndal högskola har strandat på meningsskiljaktigheter mellan svenska muslimer om programmets utformning och innehåll.

FRIVILLIGA INSATSER sitter fast i det dilemma som skapas av förväntningen att "muslimer måste visa vad de går för" innan det kan bli fråga om statsstöd. Skolorna förväntas erbjuda religiös utbildning av godtagbar kvalitet innan de får något stöd. Men skolorna har inte några inkomstkällor, med undantag av utländska regeringar. Om de tar emot pengar från utlandet kommer det att heta att de går i finansiärens ledband, och det är tänkbart att stödet verkligen är förenat med villkor som utgör en belastning. Jag träffade inte någon som inte höll med om att det inte är önskvärt att finansieringen av islam i Europa är beroende av Saudiarabiens regering, men varifrån skall pengarna komma?

Det är för närvarande omöjligt att föra en förnuftig diskussion om hur islam skall normaliseras i Västeuropa.

Det är även en orimlig förväntan, eftersom islam inte har någon institutionell struktur – ingen synod och ingen påve – som är i stånd att ge teologisk sammanhållning. Om vi betänker hur skandinaviska invandrare stred om trosfrågor, framgår det tydligt att muslimska invandrare i dag förväntas leva upp till ett icke existerande precedensfall.

De svenska socialdemokraterna ändrade uppfattning om det önskvärda i att skilja kyrkan från staten 1933, när de insåg att resultatet kunde bli oupphörliga sektstrider. Det tog 28 år att etablera en livskraftig dansk luthersk kyrka i New York, som skulle sörja för danska invandrare där. Sekteristiska meningsskiljaktigheter inom invandrargruppen ledde två gånger till att ansträngningarna nästan bröt samman. Man lyckades inte skapa stabilitet förrän den danska regeringen övertalades att ta på sig ansvaret för prästens lön och hyra. I New York 1906 var "utländskt inflytande" ännu inte något viktigt klagomål.

Även om föreställningen att islams utbredning är ett hot mot europeiska värderingar är ett utslag av panik, är det viktigt att inse att det finns skäl att hysa oro för extremistiska imamer. Jag menar inte att vi inte skall oroa oss, utan att paniken har fått statsmakterna att ansluta sig till en politik som har oavsedda, och ofta negativa konsekvenser i sitt släptåg. En beklaglig följd av moralpaniker är att de suddar ut egenarten hos alla de individer som hör till gruppen, i detta fall muslimer, och liksom för de tre musketörerna är det principen en för alla och alla för en som gäller.

Statsmakternas reaktioner på den överdrivna rädslan för närvaron av muslimer har hittills varit att begränsa den och det är nu omöjligt att föra en förnuftig diskussion om hur islam skall normaliseras i Västeuropa. Resultatet är, som det danska exemplet visar, att de moderata rensas ut och att de radikala får tillfälle att utnyttja det brutna förtroendet. ■

Sjuttiotalisten står vilsen med handen i fickan

GENERATIONER. "I've got one hand in my pocket and the other one is giving a peace sign". Sångerskan Alanis Morissettes textrad beskriver 70-talisterna som den halvt engagerade generationen.

På 70-talet färgades ungdomskulturen av en extrem politisk medvetenhet, som under 80-talet slog över i sin motsats: total likgiltighet. 1990-talet innebar en syntes av 70- och 80-talen, och fostrade en sedermera tämligen splittrad generation. Nämligen oss, den halvt engagerade generationen. De verkligen djupt engagerade jämnåriga jag har mött kan räknas på ena handens fingrar.

Under min tid som statsvetarstuderande hade jag en rödskäggig kamrat som var engagerad i miljöarbete. Riktigt vad han sysslade med hade jag inte riktigt klart för mig, förrän jag fick veta att killen ledde en grupp som hällde socker i bensintankarna på maskinerna som skulle

Rock. Sångerskan Alanis Morissette.

Foto: Sygma/ Scanpix

bygga ringleden i Stockholm. Maskinerna åkte i skroten, och kamraten som hette Linus Brohult åkte i fängelse. Linus, som på seminarierna brukade påskina att han satt inne med kunskaper om vetenskapsteori och biologi, satt nu bara inne. Men engagerad var han.

Vid ett annat tillfälle dök jag med en erfaren dykinstruktör när min luft tog slut. Jag tecknade att vi borde gå upp, men vi satt ihop med en lina, och instruktören ville inte upp utan gav mig sitt eget aggregat som vi sedan kunde skiftandas i. Vi stannade under ytan dubbelt så länge som är tillrådligt, och det resulterade i imponerande marmoreringar på vaderna och roliga stickningar i fotlederna. Jag dristade mig därför till att fråga varför instruktören utsatt oss för denna fara. Han svarade med ett lätt oförstående ansiktsuttryck: "Men vi hade ju så roligt!" Mm, det förstås.

Det sägs ibland att vår generation är dålig på att engagera sig. Det är sant och det är falskt. 70-talisterna bär inom sig både föräldragenerationens världsförbättrariver och generation X:s nihilism. Det ideologiska arvet uppmanar oss till altruistiska stordåd. Samtidigt predikar ironins och postironins apostlar att allt handlar om livsstil och inget om innehåll. Effekten blir att vi engagerar oss, men i märkliga saker. Vi är dåliga på att engagera oss, dock inte i meningen att vi inte gör det, utan i meningen att vi är dåliga på det. Ungdomen på 60- och 70-talet hade klara manifest att skriva under: Sovjet ut ur Afghanistan, USA ut ur Vietnam, flower power och bränn behån. I dag råder det brist på den typen av slagord. Mina bekanta var uppenbarligen mycket engagerade, men de blev inte särskilt framgångsrika. En hamnade i fängelse och en annan nära nog sex fot under.

Men majoriteten av min generation är inte som de i mina anekdoter. De slits i stället hårt mellan å ena sidan viljan att vara coola och ironiska (eller postironiska, om man är extra cool) och å andra sidan viljan att arbeta för fred i världen. Sven Melander gjorde i början av 80-talet en känd sketch, där han som reporter hetsar en liten flicka att säga att hon önskar sig världsfred i julklapp, trots att det är något annat hon hellre vill ha. Sketchen illustrerar den uppfostran som 70-talisterna fick och hur vi lärde oss att göra våra föräldrar nöjda. Utanför hemmet rullade dock 80-talet på, med helt andra budskap. De dubbla signalerna födde 90-talets ironi och ett förakt för allvar och engagemang. Nu är vi genuint schizofrena och står likt Alanis Morissette med ena handen i fickan, medan vi gör fredstecknet med den andra.

JAKOB ELIASSON
Nationalekonom, verksam vid Industriens utredningsinstitut

Skon klämmer på vänster sida

KOMMENTAR

I *Aftonbladet* gick Olle Svenning den 20/11 2003 under rubriken "Franco till heders i Axess" till angrepp mot Knut Ahnlund och *Axess* med anledning av essän om spanska inbördeskriget i *Axess* nr 8/03. Det är inte lätt att i denna härva av insinuationer urskilja vad som är reella invändningar. Möjligen förebrår Svenning redaktionen för att inte ha uppmärksammat att Ahnlund bland annat använder sig av den spanske historikern Ricardo de la Cierva. Denne står politiskt mycket långt till höger, förklarar Svenning (vilket Ahnlund också påpekar). Kan han trots det vara en tillförlitlig historiker? Om vi har misstagit oss på den punkten är vi i gott sällskap. Hugh Thomas använder sig i sitt standardverk *The Spanish Civil War* (reviderad utgåva 2001) av de la Ciervas arbeten.

Möjligen klandrar Svenning oss också för att vi som en av tre illustrationer till artikeln hade vad vi trodde var en propagandaaffisch för nationalistsidan. Han måste mena att vi därmed som redaktion har solidariserat oss med Franco! Det är i så fall en besynnerlig inställning. I en essä som diskuterar hur människor som stred på nationalistsidan uppfattade situationen, är det högst relevant att återge den propaganda som försökte mobilisera dem. Vi kommer även i fortsättningen att till exempel återge kommunistisk och nationalsocialistisk propaganda när det är relevant, i den trygga förvissningen att våra läsare förstår att vi därmed inte har försvurit oss åt totalitära ideologier. (Men eftersom det visat sig att illustrationen i fråga i själva verket var propaganda för republiken, behöver inte ens Svenning befara att vi värvat några kombattanter till nationalistsidan.)

Svenning har naturligtvis stora svårigheter att hitta belägg i Ahnlunds text som skulle motivera anklagelsen för Francopropaganda. Knut Ahnlund har bemött hans beskyllningar i en replik, som refuserades av *Aftonbladets* politiska chefredaktör Helle Klein, som inte heller ville ge mig replik. Vi publicerar därför Ahnlunds inlägg på vår hemsida (www.axess.se). Polemik mot dagstidningar som inte respekterar replikrätten är svår att hantera för en tidskrift som kommer ut nio gånger om året. Därför har vi inrättat en debattsektion på webben, där vi kan svara snabbare.

Francopropaganda är Ahnlunds essä bara om man anser att kritik av den republikanska sidan är ett stöd för Franco, på samma sätt som vänstern ofta vägrat diskutera kommunismens förbrytelser med hänvisning till att det skulle gynna reaktionen. Fokus för Ahnlunds essä är ju frågan om den spanske kommunistledaren Carrillo bar ansvaret för massakern i Paracuellos de Jarama.

Hela denna frågeställning avfärdar Svenning med: "Det finns historiker som avfärdar anklagelsen." Självklart, det är en omdebatterad fråga, i vilken Ahnlund tar klar ställning. Men är det verkligen en fråga man kan ta så lätt på? Det förutsätter att man värderar kommunismens och vänsterns brott på ett annat sätt än högerns.

Kanske är det egentligen här skon klämmer. Kommunismen har alltmer blottlagts i sin fulla destruktivitet av forskningen. När det gäller Spanien kom häromåret till exempel den internationellt uppmärksammade, men i Sverige ihjältigna, *Spain Betrayed* (Yale University Press, 2001, i serien "Annals of Communism"). Den visar utifrån nyligen tillgängliga dokument från sovjetiska arkiv hur starkt grepp Stalin efterhand skaffade sig över den republikanska sidan i Spanien, i syfte att göra landet till en sovjetisk satellit. Man kan faktiskt belysa detta utan att ta "Franco till heders".

Men den politiska mentaliteten uppvisar stor eftersläpning i förhållande till den historievetenskapliga diskussionen. Det är fortfarande lätt att bli avfärdad som en suspekt reaktionär om man belyser och fäster vikt vid kommunismens terror. Därför kan svenska socialdemokrater så obekymrat samarbeta med ett bristfälligt förnyat vänsterparti, vars tillträdande ordförande dessutom kallar sig kommunist.

KAY GLANS
Chefredaktör och ansvarig utgivare

Själen på undantag

Kjell Andersson
Frilansskribent

JASÅ, ÄR DET så det ligger till ... Så suckar nog många som läser Jan Söderqvists välgjorda intervju med den engelska psykologen Susan Blackmore i *Axess* 9/2003. Att det finns många andra sätt att se på medvetandet, detta undflyende fenomen, framgår dock inte. Blackmore kan i själva verket räknas till en minoritet bland medvetandeforskarna, och det finns starka skäl att invända mot hennes uppfattning.

Inget kommer oss så nära som vårt eget medvetande, vår inre, subjektiva värld av upplevelser. Vi vet hur det är att uppleva glädje och sorg, skönhet och sanning, kardemumma och vitlök – kort sagt hur det är att vara jag. Den inre världen är en förutsättning för all mänsklig kultur, inte minst för den naturvetenskap som ibland försöker avskaffa allt subjektivt. Ändå passar medvetandet illa in i den naturvetenskapliga världsbilden. Det tvingas löpa gatlopp mellan den vetenskapliga metodens olika principer och

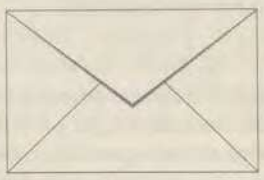

blir illa tilltygat, om inte ihjälslaget, som A. Wallace så skickligt frilägger i boken *The Taboo of Subjectivity*.

FÖR BARA 30 ÅR sedan kunde en hjärnforskare eller psykolog som var rädd om sin karriär bara diskutera fenomenet sent på natten över en drink, skriver filosofen David Chalmers. Men sedan dess har en lavin av forskning lossnat och dragit med sig allt fler forskare från allt fler olika områden: humanister, teologer, matematiker, fysiker och främst biologer och medicinare.

Chalmers har gjort en indelning av "medvetandets metafysik" i sex klasser; de tre första är olika varianter av materialism (www.u.arizona.edu/~chalmers/papers/nature.html). Enligt dem uppstår medvetandet ur hjärnans elektrokemi. Här är Typ A-materialisterna den hårda kärnan. Enligt dem är allt som behöver förklaras funktioner i hjärnan. Hit hör filosofen Daniel Dennett, som Susan Blackmore så ofta hänvisar till, liksom hon själv. Enligt hennes utveckling av membegreppet är "varje människa en maskin avsedd att skapa fler memer". Just maskinmetaforen är typisk.

De flesta medvetandeforskare tillhör de två andra, "mjukare" typerna B och C. Nästa klass är Typ D-dualism. Enligt denna kan fysikaliska skeenden påverka medvetandet och vice versa. Den mest kända formen är filosofen Descartes klassiska: Det finns två substanser, en fysisk och en mental som samverkar i hjärnan. Detta är faktiskt vad större delen av mänskligheten, särskilt anhängare av världens olika religioner, anser som självklart. Men inom modern vetenskap är denna dualism ytterst impopulär, inte minst bland medvetandeforskarna. Dock inte av vetenskapliga skäl, utan på grund av ideologisk dogmatism. Till typ D räknar sig bara några få forskare.

Av Chalmers två övriga typer, E och F, är F den mest intressanta. Enligt denna har materien en mental "insida" som på något sätt tätnar till ett medvetande i hjärnan.

En mycket livaktig gren av medvetandeforskningen försöker närma sig medvetandets problem med hjälp av kvantfysikaliska resonemang (*quantum mind*). Slutligen är en liten minoritet idealister: Hjärnan uppstår ur medvetandet; den fysiska världen består av medvetna tillstånd hos en observatör.

OM SJÄLEN SKA avskaffas måste skälen vara synnerligen goda. Är Blackmores skäl goda? Nej.

I själva verket talar starka skäl mot en materialistisk uppfattning av medvetandet, särskilt à la Dennett/Blackmore, eftersom den avskaffar just det som skulle förklaras. Dessutom bör man vara mycket försiktig när man tolkar sådana experiment som Blackmore, Dennett och andra stöder sig på. När det gäller medvetandet kan högst exotiska kvantfenomen vara med i spelet, skriver den brittiske matematiske fysikern Roger Penrose i boken *Shadows of the mind*. Om så är fallet gäller inte "klassiska resonemang" angående tidsföljden av händelser vid experiment. Kommer man därför fram till motsägelsefulla slutsatser (som att jaget eller den fria viljan inte existerar), "då är det en stark fingervisning om att kvanteffekter faktiskt är i verksamhet". ■

TEMA:
NYA STÄDER BLIR SOM GAMLA

I DEN MODERNA...

VI HANDLAR OCH ARBETAR PÅ EN PLATS

Illustrationer: Claes Jurander

...UTGLESADE STADEN

VI BESÖKER INTE NÅGOT STAMSTÄLLE PÅ HEMVÄGEN

... ÄR LIVET INRUTAT

VI ÅKER HEM TILL VÅR BOSTAD

Sidorna 16–27

INTERVJU/ Den tredje platsen. Den moderna staden såg till att vi kunde separera saker och ting. Jobbet fanns på ett håll, inköpen på annat och umgicks gjorde vi där hemma. Något gick förlorat. "Den tredje platsen" har sociologen Ray Oldenburg kallat detta förlorade rum.

Vi behöver freda oss mot dem vi älskar allra mest

Av
Peter Elmlund
Projektledare för Urban City Research

HORNSGATAN ÄR en av Sveriges mest urbana gator. Få offentliga platser lyckas så effektivt skapa god gemenskap åt lokalbefolkningen och gott främlingskap åt besökarna. Den som bor på Hornsgatan med omnejd har utomordentliga möjligheter att skapa bekantskaper i området, inte bara på naturliga mötesplatser, som kaféer och restauranger, utan också i de många butikerna. Saras Tobak heter en liten kiosk på Rosenlundsgatan 7, som drivs av en invandrarfamilj. Den fungerar som forna tiders diversehandel. Här kan man köpa godis, mjölk, tobak, tidningar, hyra en video, spela på hästar eller hämta ut posten. Saras Tobak är inte bara en butik utan också en mötesplats för alla sorters människor, från alkisarna på bänkarna utanför till de trendiga mediemänniskor som Södermalm numera hyser i stort antal.

På Hornsgatan 80 ligger Bokmagasinet, som säljer både gamla och nya böcker. Här finns en trogen lokal publik, det märks inte minst på julafton, när många traditionsenligt köper julklappar i sista minuten. Här kan man småprata med personalen på ett sätt man inte gör hos den genomsnittliga bokhandlaren. På Krukmakargatan 20 ligger Afro Söder som specialiserat sig på dreadlocks och hårflätning, för att ta ytterligare ett exempel i min omedelbara närhet. Där finns en svart soffa, som ofta hyser gäster som inte är där för att klippa sig. På sommaren sitter folk på stolar utanför. Det som gör dessa butiker speciella i social mening är att de drivs av ägare, som bor i området eller åtminstone har en stark anknytning till det. Ägarna blir vad Jane Jacobs kallade för "public characters", människor det är lätt att bli bekant med och människor som håller viss koll på området.

Denna fundamentala skillnad mellan självständiga butiker och butikskedjor är inte okänd inom samhällsvetenskaperna, men man har ändå inte gjort någon sak av det. Självständiga butiker, liksom småföretag i största allmänhet, har ansetts vara företeelser på utgående. Tankefiguren "den industriella logiken", som utgick från att allt större delar av ekonomin skulle massproduceras, styrde tänkandet under större delen av 1900-talet, trots att industrin började överge fordismen redan under 1960-talet. Därför var det först på 1980-talet som småföretag började bli intressanta som studieobjekt, och det är egentligen nu när den traditionella staden och dess dygder fått en renässans runt om i världen, som självständiga butikers/kaféers/restaurangers sociala roll börjar uppmärksammas.

EN SOM INTE DARRAT på manschetten när det gäller frågan om värdet av forna tiders mötesplatser är den amerikanske sociologen Ray Oldenburg. Men så fick han också en del törnar på vägen innan han sent i karriären lyckades publicera *The Great Good Place* (1989), en bok som systematiskt beskriver den samhälleliga nyttan av "the local hangout" och liknande mötesplatser, som försvunnit i stor skala under efterkrigstiden. Han var visserligen professor med en lång rad publicerade artiklar och meriterande administrativa poster bakom sig, men som han själv sade med ett brett leende när vi träffades på ett Söderkafé i Stockholm: "Ever heard of the University of West Florida?".

Efter att i yngre dagar hamnat i onåd för sin kritik av försöken att göra sociologin till en exakt vetenskap med hjälp av ändlös statistik och superabstrakt teoribildning, fick han rådet att leta upp ett universitet i periferin där han skulle kunna styra och ställa som han ville. Resultatet blev bland annat åtta års studier av en aspekt av den platsbundna gemenskap de flesta samhällsvetare ansåg tillhöra historien. Han konstaterar att detta hade varit omöjligt att göra på något av USA:s prestigeuniversitet. Man kan därför knappast beskylla Oldenburg för att ha hängt på någon akademisk trend när han publicerade boken. För att kunna plädera för saken och inte bara beskriva fenomenet, valde han dessutom att skriva i en essäistisk, lättläst stil, ett tilltag som framkallade djupa veck i pannan på hans mentor. Med en förslagenhet som bara en mångårig erfarenhet av en hård akademisk tillvaro kan framkalla, beklaga-

de sig denne över den totala frånvaron av "the scholarly stink" (ett uttryck hämtat från James Joyce som betecknar av referenser överlastade texter).

Trots bristen på stinkande lärdom, auran från något passande elituniversitet och synbar aktualitet fick *The Great Good Place* ett oväntat gott mottagande. "Mr Oldenburg har gett oss en ny insiktsfull och extremt användbar lins att betrakta ett vardagligt problem genom", skrev *The New York Times Book Review* i en omfattande recension samma år. Sedan dess har det rullat på med föreläsningar, skriverier och konsultuppdrag.

– Mitt intresse för sociologi bottnar i en intellektuell nyfikenhet och det finns många saker som intresserar mig. Men sedan jag publicerade *The Great Good Place* har världen inte tillåtit mig att göra något annat än att diskutera informella mötesplatser i staden. Så här sitter jag nu i Stockholm nästan 15 år senare och diskuterar fortfarande ämnet. Det är inget jag beklagar, men det var en oväntad utveckling.

VAD BOKEN HUVUDSAKLIGEN artikulerar – på ett systematiskt och nyanserat sätt trots frånvaron av sociologiska begrepp – är funktionen och värdet av det informella livet utanför familjen och arbetet, livet i stadens offentliga miljöer. I takt med att den modernistiska stadsplaneringen och arkitekturen med sin funktionsseparering, stora avstånd och specialisering omformat våra städer har möjligheterna till detta liv försvunnit i stor skala. I denna utveckling ser Oldenburg roten till många av vår tids stora gissel, som till exempel segregering, isolering, utbrändhet och galopperande skilsmässostatistik. Han hävdar dessutom att utvecklingen går att vända och misstror talet om att det är en industriell, och därför ofrånkomlig, logik som styr. År 1989 var detta rätt kontroversiella tankar, men sedan dess har den urbana utvecklingen vänt. Under 1990-talet började innerstäderna revitaliseras snabbt, kafélivet fick en renässans och de yngre generationerna började visa stor öppenhet mot livet i staden.

The Great Good Place har därför bibehållit sin aktualitet och tycks nu också efter sekelskiftet ha fått ett andra genombrott i och med de marknadsmässiga framgångarna för *New Urbanism* i USA, den stadsplaneringsrörelse som förespråkar en återgång till klassiska, täta, funktionsblandade och fotgängarvänliga städer. Liknande idéer börjar växa sig starka även i Sverige. Stadsmiljörådets Agenda för staden är definitivt ett ställningstagande åt det hållet, likaså Boverkets bok *Stadsplanera* som kom ut häromåret. Det har också börjat byggas traditionella städer här och där. Järla Sjö utanför Nacka, Hedvigsholmen utanför Marstrand och Frösunda i Solna är exempel på det.

I skrivande stund meddelas att Project for Public Spaces utnämnt Oldenburg till "Placemaker" tillsammans med storheter som William H. Whyte, Jane Jacobs och Christopher Alexander. Inom stadsplaneringskretsar är namnet Oldenburg uppenbarligen gångbart. Man kunde dock förvänta sig en viss skepticism inom den sociologiska professionen; historiskt har den ju serverat legitimitet åt den modernistiska stadsplanering, som står i fokus för kritiken.

– Mottagandet överskred alla tänkbara förväntningar, eftersom boken fokuserade på något som låg utanför alla trender inom den akademiska världen och dessutom hade en oakademisk framtoning. Under min tid på universitetet noterade jag antalet citat i vetenskapliga tidskrifter och det var förvånande många. I dag efterfrågas den huvudsakligen inom universitetsvärlden, och ... som du vet är den ju inte skriven som lärobok. Men responsen utanför sociologin har varit betydligt större.

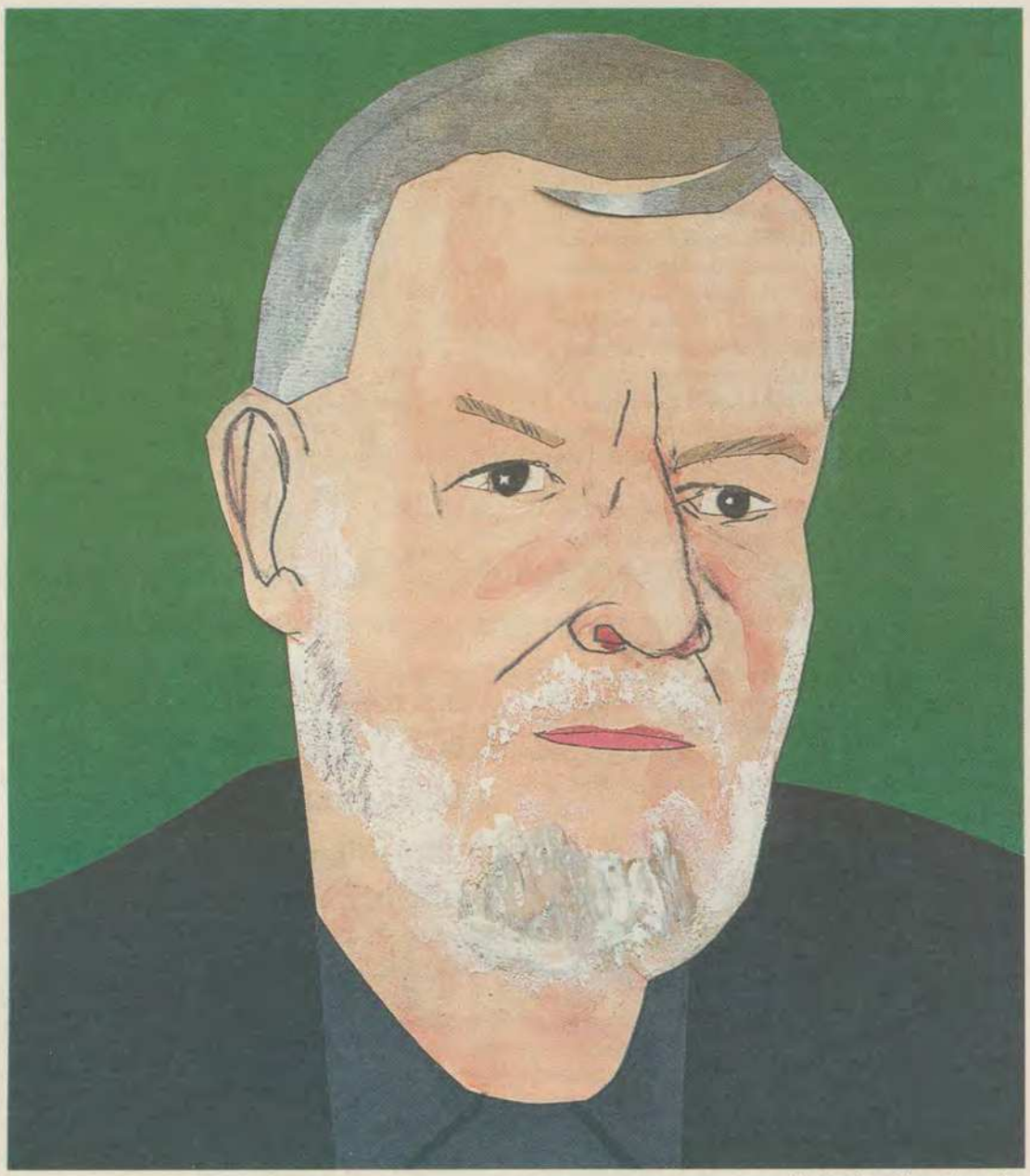

Illustration: Claes Jurander

"Vi fick vad vi ville, vi förstod inte vad vi förlorade, det vill säga: enkel och okomplicerad kontakt med många andra människor."

Ray Oldenburg sammanfattar moderniseringen av samhället under 1900-talet. Först när något förloras går det att förstå dess värde.

ETT CENTRALT BEGREPP i boken är "den tredje platsen", vilket låter som titeln på en diktsamling och man ska för all del inte underskatta namngivandets kraft i sådana här sammanhang, begreppet dyker upp snart sagt överallt. Emellertid har begreppet en mycket vardaglig förklaring: om hemmet är den första och arbetet den andra så är den informella mötesplatsen i staden den tredje. Här krävs emellertid ett förtydligande. Den tredje platsen har ingenting att göra med det anonyma folkliv vi kan se i ett köpcentrum eller på Sergels Torg, där människor myllrar ut från T-Centralen, gör några ärenden eller slänger i sig en fika med en kompis och åker hem. Idealt sett handlar det om en plats inom gångavstånd från hemmet, dit man regelbundet går för att träffa andra människor i området. Den engelska puben, det kontinentala kaféet eller det svenska fiket fungerar ofta som tredje platser, i den mån de har en stampublik vill säga. Det är alltså inte etablissemanget i sig som är poängen, utan att människor regelbundet tillbringar en del av sina liv på en lokal, offentlig plats och därmed upprätthåller andra sociala relationer än de gör i hemmet, på arbetsplatsen eller med några noggrant utvalda vänner. Vid sidan av utskänkningsställen har huvudgatorna i småstaden, landsortens diversehandel, postkontor, frisörsalonger, bibliotek och liknande haft samma funktioner och har det emellanåt än i dag.

Förutsättningarna för att man på daglig basis ska träffa många vänner av olika slag är att man kan gå och komma som man vill. Den tredje platsen utgör den perfekta miljön för detta. I egenskap av social spelplan utmärker sig den genom sin geografiska närhet, sin neutralitet, sin frånvaro av institutionaliserade hierarkier och andra bindningar, som komplicerar relationerna och tvingar oss att vara ytterst restriktiva med urval och antal.

Naturligtvis skiljer sig den tredje platsens

vänskapsrelationer från de mest innerliga och dem som är baserade på nytta, men det är just det som är poängen. Att kalla dem för ytliga är emellertid ett stort misstag, understryker Oldenburg.

– Det finns nog ingenstans i samhället där konsten att samtala utövas med samma kvickhet som bland stammisarna på en pub. Den sociala blandning och den jämlikhet som är typisk här skapar en helt annat samtalssituation än inom familj och arbete. Här avhandlas dessutom problem inom dessa områden på ett ofta halsbrytande men klarsynt sätt. Det är också här man diskuterar politiska frågor utan några som helst hämningar. Det finns knappast heller några andra relationer som är så jämlika som de som utspelar sig här. En tredje plats är en utjämnare av sociala hierarkier.

– Vi får heller inte glömma de kvantitativa aspekterna. Ett bortglömt eller av terapikulturen bortträngt socialt faktum är att vi behöver freda oss mot dem vi älskar allra mest. Det är min övertygelse att den utbrändhet vi ser i dag på våra arbetsplatser, och den beklagansvärda ökningen av antalet skilsmässor, hänger ihop med den storskaliga förstörelsen av vår offentliga miljö. Vi har blivit fångar i en alltmer isolerad kärnfamilj. Vi tråkar ut varandra. Möjligheterna att ta del av ett lokalt liv skapar en helt annan dynamik.

UR ETT STÖRRE PERSPEKTIV kan man se den tredje platsen som det kanske viktigaste navet i en platsbunden gemenskap. Det är här man lär känna folk, hittar individer med likartade intressen och det är hit man går som nykomling för att skaffa sig information om området. Det är också här det uppstår möjlighet till kontakter mellan olika etniska grupperingar och över generationsgränserna. Vi ser också en ökad efterfrågan på urbana, blandade och bilberoende miljöer, framför allt hos den så kallade caffe latte-generationen och hos den växande skaran pensionärer. Ser man till huvudtrenden inom internationell stadsplanering och noterar att det faktiskt byggs traditionella städer igen, så kan man få för sig att vi håller på att återupptäcka den platsbundna gemenskapen. Detta kräver dock att man blundar för det faktum att 95 procent av det som byggs fortsätter i det modernistiska spåret.

– Det första som dyker upp i mitt sinne är Wendell Berrys kommentar att äkta gemenskap är geografisk eller platsbunden, allt annat är metaforer. Utan tvekan håller vi på att återupptäcka den platsbundna gemenskapen, men det betyder inte att den realiseras i den omfattning som många av oss skulle vilja se. Utvecklingen inom fastighets- och byggbranschen är uppmuntrande, såtillvida att folk betalar mer för att bo på platser där det finns gatuliv, allmänna resurser, och där någon sorts kollektivt liv är möjligt. I USA, mer än kanske någon annanstans, är vi offer för vår framgång inom bostadsbyggandet. Sedan andra världskriget har vi – folket – efterfrågat stora, nybyggda hus i tysta bostadsområden, på ett säkert avstånd från våra familjemedlemmar, i en värld där vi kan handplocka våra vänner och våra bekantskaper. Vi fick vad vi ville, vi förstod inte vad vi förlorade, det vill säga: enkel och okomplicerad kontakt med många andra människor. Men på många sätt försöker vi nu återknyta till en traditionell, urban livsstil.

I diskussionen om orsakerna till att inslaget av offentligt liv minskat i väst förs ofta tv fram som den främsta. Bland alla motargument som

Illustration: Claes Jurander

"Jag tror att den rutinmässiga rutten mellan hemmet och arbetet, utan annat mellanspel, är en viktig orsak till vår tids samlevnadsproblem."

Med en enkel förändring av levnadsmönstret ser Ray Oldenburg stora möjligheter till ett nytt samhälle. Samtidigt ställer det vissa krav på att staden måste se annorlunda ut.

framförs mot tanken på att försöka återskapa traditionellt stadsliv brukar detta vara det som är svårast att hantera. Byggandet under efterkrigstiden må ha haft sin inverkan på vårt sociala liv, men utvecklingen hade gått åt samma håll ändå på grund av tv:s formidabla inflytande.

– Våren 1991 sändes ett avsnitt av 60 Minutes, under rubriken "Waddington TV" om jag minns rätt. I en engelsk småstad, Waddington, rådde ett genuint ointresse för tv. Medieindustrin kände sig manad att engagera sig i fallet och man förhandlade till sig rätten att provsända 40 tv-kanaler till staden, bland dem några porrkanaler från Holland och en lokal kanal som leddes av en förtjusande och pratglad kvinna. Det visade sig efter tre månader, när tittarna fick ett erbjudande om att fortsätta, att det inte fanns något som helst intresse. Inte en enda tittare ville ha fortsatt tillgång. Uppenbarligen fanns det för mycket att göra i Waddington. Folk var engagerade i föreningar, där man ägnade sig åt litteratur, odlade rosor, tränade hundar etcetera. Tv kunde inte konkurrera. Mest populär var den lokala kanalens matprogram, men intresset falnade snabbt. I övrigt visade man ett visst intresse för kvällsnyheter och Wimbledontennis eller boxning, om det fanns någon engelsk deltagare.

– Jag berättar denna historia därför att den illustrerar hur svårt det är att bedöma den verkliga efterfrågan på tv i områden som steriliserats av modernistisk stadsplanering. Robert Putnam anser att det är televisionen som är den främsta orsaken till det avstannade offentliga livet, medan jag anser att det är den funktionsseparerade staden, vilken effektivt omöjliggör platsbunden gemenskap. Jag tror att om det finns mötesplatser, om det finns gott om möjligheter till att vara social inom gångavstånd från hemmet, kommer intresset för tv att minska högst väsentligt.

DET ÄR INOM arkitektkåren man slåss hårdast för att försvara modernismens idéer, eller mer exakt uttryckt dess idéer om design. Man kan säga att den nymodernism, som för tillfället härskar inom akademiska kretsar och bland stjärnarkitekter, handlar om att lägga all social ingenjörskonst åt sidan och fokusera på det konstnärliga uttrycket. De riktningar inom sociologin, som sedan 1960-talet uttryckt skepticism mot möjligheten att påverka samhället i positiv riktning med hjälp av fysisk planering, är därför något som här bejakas. "Fuck the context", som det heter. Men hur står det till inom sociologin i dag?

– I *New York Times Magazine* skrev Nathan Glazer 1965 att "vi måste utrota idén att den fysiska formen hos våra grannskap har några som helst sociala konsekvenser". Jag kan lova att vi kommer att få höra mindre av sådant i framtiden, de negativa effekterna av *sprawl* är så uppenbara. Smaka på Glazers mening igen – vilken frihet den ger byggherrarna. Men visst lever dessa tankar kvar än inom sociologin. Ett huvudskäl till att man negligerade den fysiska miljön inom sociologin var inbyggt i antagandet att verkligheten i en situation bestäms av hur den definieras av de deltagande aktörerna. Implikationen av detta är att de fysiska betingelserna kan ignoreras. Detta antagande är associerat med namn som G.H. Mead och H. Blumer. Och Berger och Luckmans bok *The Social Construction of Reality* från 1966 har blivit det nya testamentet för legioner av sociologer.

– Det faktum att jag inte blivit öppet attackerad kan indikera att en förändring har skett, men jag är skeptisk. I alla fall gillar jag väldigt mycket Roger Barkers respons på frågan varför folk uppför sig som de gör. "Well", sa han, "du måste tala om för mig var de befinner sig. I en kyrka uppför de sig kyrkligt. På ett postkontor uppför de sig postkontoriskt."

Det finns en kategori kritiker av begreppet platsbunden gemenskap, som hävdar att även om den är fullt möjlig att återskapa, så vill de flesta inte uppleva det inskränkta, bigotta samhälle som blir resultatet. Men Oldenburg förefaller ha den rakt motsatta uppfattningen. Det är avsaknaden av informella, lokala mötesplatser som begränsar våra liv. Vi är fångar i en alltmer isolerad kärnfamilj och i ett genom den globala konkurrensen alltmer hårdnande arbetsliv.

– Oräkneliga var de gymnasieungdomar som sträckläste Sinclair Lewis, lämnade sina hemorter, sökte frihet på varje front – bara för att göra halt när de fick barn och upptäckte att de nu skrämdes av det de tidigare hade omfamnat. Någon, jag önskar jag kunde komma på namnet, har skrivit att "gemenskap är den begränsning som befriar".

– Nå, antingen köper du det eller inte, jag gör det av samma skäl som många ungdomar säckar ihop i frånvaron av sådana miljöer och blomstrar när de finner dem. Jag tror att den rutinmässiga rutten mellan hemmet och arbetet, utan annat mellanspel, är en viktig orsak till vår tids samlevnadsproblem. Det är inte bara alternativa miljöer som saknas, utan också den tid med gott kamratskap vi förr tillbringade mellan arbete och hem, och som nu förbrukas i trafiksystemet. ■

Städer planerade för separering

ESSÄ/ Urban sprawl. Storstäderna inte bara växer utan glesnar också. Det tar allt längre tid och mer energi för invånaren att uträtta det som skall göras. Det blir också allt större ekonomiska skillnader mellan bostadsområdena. Människor, funktioner och sysslor separeras i det fenomen som kallas "urban sprawl".

Av
Karl-Olov Arnstberg
Professor i etnologi

När Lena Nyman i rollen som Stockholmsbrud i en monolog för ett trettiotal år sedan upptäckte "bystan", var det ohyggligt kul därför att sörgårdsidealet punkterades. Staden framstod inte längre som ett komplement till landsbygden, en förtätning, men det var heller inte tvärtom så att landsbygden kompletterade staden. De hängde inte längre ihop. Landsbygd och stad var skilda existenser.

Sedan dess har de urbana idealen blivit än mer dominanta och predikas med en kraft och trovärdighet som aldrig förr. De urbana landskapens storlek och komplexitet gör att stadsborna kan kosta på sig att glömma bort landsbygden. Det är mer attraktivt än någonsin både att bo i en större innerstad och att besöka den. Med undantag för Malmö, där förorten placerats inne i stan, fungerar centrala delar av de större svenska städerna som ett slags vardagsrum också för periferierna. I Stockholm är det självklart för unga människor att ta pendeln eller tunnelbanan in till stan när de ska roa sig. Det är inte alltid lika lätt att ta sig hem igen mitt i natten. En och annan skulle nog offra ena armen för att få en etta på Söder.

Inte minst är städernas attraktivitet märkbar i resandet. Tidigare var staden en plats som man reste till och från. För flanörerna blev staden en värld att vandra i, och så småningom blev den också en värld att resa i. Vägar och transportleder förvandlar den stora staden från ett antal platser till ett strukturellt tillstånd och resandet slår i stadsbornas medvetanden linor mellan platser och områden som inte är deras, men som ändå tillhör dem. Jag är född i Stockholm och har bott här i mer än ett halvt sekel, men vissa delar av Stockholm, och i synnerhet Stockholms förorter, känner jag bara från massmediernas ryktesspridning och bussarnas och tunnelbanornas fönster. Staden som en övermäktig och okontrollerad storhet gör sig om och om igen påmind genom resandet. Storstadsbor tillåts inte att bygga upp några illusioner om en fysisk miljö som de behärskar. Att vara omgiven av främlingar och främmande miljöer fast man är "hemma" är den situation storstadsbor ständigt måste anpassa sig till.

I EUROPA FINNS DET GOTT om historiska städer kvar, med rådhus, slott och kyrka i mitten och en mer eller mindre imaginär ringmur. Ännu för hundra år sedan var de förfärliga ställen att bo på för flertalet av sina invånare. Latrin- och avfallsstanken stod tät, i synnerhet sommartid. Eftersom det ofta dog fler än det föddes där, var städerna för sin existens beroende av inflyttare. Värst var förslumningen under industrialismen. Städerna blev till svarta och hatade hål, som inte bara utgjorde fruktbar mylla för nya politiska ideal utan också födde fram vår tids stora stadsbyggnadsrörelser, såväl den ljusa och utspridda modernismen som den oavbrutet hyllade trädgårdsstaden.

I Sverige bekämpades kvartersstaden med dess gat- och gårdshus ända in på 1950-talet. Minnet av sekelskiftets överbefolkade vägglus- och tuberkuloshelvete, med bleksiktiga barn och osunda vuxna, levde fortfarande. De var antitesen till landsbygdens vajande sädesfält och bondgårdsidyller. De av stadens invånare som inte själva kunde fly till sommarvisten sände åtminstone sina barn till landsbygden, likt kalvar på grönbete. Det är begripligt att planerare, forskare och politiker vände stenstaden ryggen och dyrkade förorten och den utspridda staden. De var djupt övertygade om att städernas invånare helst av allt önskade sig ett grönt liv. De mörka gårdshusen och osunda vindskyffena var en rest från ett skriande orättvist klassamhälles dagar och borde därför gå i graven, därom var de ansvariga överens.

Många svenska stadskärnor raserades på sextiotalet, lika effektivt som om kriget dragit fram.

Men stadshatarna är ett retirerande släkte. Vid millennieskiftet blev världen mera stad än landsbygd och världens städer fortsätter att växa med svindlande hastighet. I synnerhet gäller det "megastäderna", av vilka många ligger i de fattigaste länderna på jorden. Får man tro Världsbanken så har flera afrikanska städer en mer än tioprocentig befolkningstillväxt per år. Calcutta har 11 miljoner invånare. Kairos invånarantal anges till 13 miljoner, men det finns de som hävdar att det är världens största stad. I Mexico City lär det finnas ungefär 20 miljoner invånare, även om Bonniers världsatlas från 1996 endast anger 13 miljoner. I Moskva bor det 16 miljoner. Om vi går till den rikare världen har Tokyo med förorter enligt min snabbt föråldrade kartbok nästan 32 miljoner invånare. De är nog ännu fler i dag.

Också i vårt nordeuropeiska hörn av världen dominerar de stora städerna. Den största staden, S:t Petersburg, har ett inofficiellt invånarantal om fem miljoner. Stockholm växer och Köpenhamn/Malmö-regionen likaså. I Norden är inte explosiv tillväxt det mest brännande problemet, men ändå är det i och runt de större städerna som en majoritet av befolkningen bor. Under efterkrigstiden har landsbygden varit den stora förloraren och vidsträckta arealer i Sverige och Nordeuropa är i dag att beteckna som glesbygd, platser där en närmast försumbar mängd människor bor, men där många stadsbor har sina rötter. De söker sig dit för rekreation.

PÅ FULLT ALLVAR hävdade en moderat ungdomspolitiker häromåret att på landsorten var folk mera korkade än i stan. Visst,

det var en åsikt som hon blev tvungen att äta upp, för så får man inte säga offentligt, men faktum är att universitet, forskningslaboratorier och vetenskapscentra finns så gott som enbart i städer. Det som är mest värdefullt i företagsvärlden är inte längre råvaror utan kunskap och det är ingen tillfällighet att Microsoft är vår tids mest framgångsrika företag. Men inte nog därmed, det är i de stora städerna som medieindustrierna samlas. De företag som dammsuger världen efter talanger och spetskompetenser kan därför inte, även om de skulle vilja, förlägga sina kvalificerade verksamheter till landsbygden, av det enkla skälet att där vill inte högt utbildade och kräsna medborgare bo. De vill ha tillgång till restauranger, barer, museer, gallerier och alla de andra scener som enbart finns i större stadscentra. Höga löner är självklara men inte tillräckligt. Vill man leva ett riktigt gott liv, så gör man det främst i staden, gärna kompletterat med det bästa som livet i havsbandet och på landet har att erbjuda.

Gentrifieringen går fort. Framtiden är tveklöst urban, men framtidens stad svarar dåligt mot mediernas schablonbilder av hur städer ser ut. Det är varken 1800-talets mesta huvudstad, Paris, eller 1900-talets, New York, som står modell. I fattiga delar av världen växer städer fram som mest ser ut som koncentrerad landsbygd, med den skillnaden att den landsbygd som tidigare visade upp åkrar och bönder får konkurrens av vägar och trafikanter. Pearl River Delta i Kina är med sina 300 miljoner invånare en myrstack som ruskar om de flesta av våra föreställningar om såväl landsbygd som stadsliv.

För den rika världen är det Los Angeles som mer än andra städer ser ut som "framtiden", en utglesad och i alla avseenden segregerad stad, där bilen tycks mera nödvändig än kläder på kroppen. Visserligen finns det statistiker som hävdar att Los Angeles är mer tättbefolkat än New York, men därvid handlar det nog mera om trångbott fattigfolk än om hur det fysiska landskapet ser ut. Det är för övrigt en lågavlönad och hårt arbetande befolkning som ger Los Angeles muskler och en självständighet som kan påminna om medeltida statsstaters. Kalifornien, med Los Angeles som sin starkaste motor, har världens till storleken sjunde ekonomi.

Sprawl handlar om hur invånare sprider sig ut från ett centrum, till skillnad från om invånare flyttar in till staden.

SJÄLVSTÄNDIGHETEN OCH STYRKAN gäller för övrigt också många andra av de största städerna. Orsakerna är flera. För det första är dessa städer så stora att de härbärgerar den nödvändiga arbetande befolkningen inom sin egen region. För det andra har den globala handeln gjort dem så gott som oberoende av sina omland. För det tredje är kreativitet och avancerade kompetenser talanger som nästan uteslutande odlas i städerna.

Innerstäder har begränsade möjligheter att härbärgera en växande och stadslivssuktande befolkning. I vår folkrika tid måste därför majoriteten bosätta sig i periferin, där de urbana landskapen växer fram, mestadels glest men också med tunnelbana, förortståg, bussar och satelliter i storskalig betong; någonstans måste ju vår tids låginkomsttagare ta vägen. Givetvis finns också den största av vår tids klasser, *the middle mass*, inte bara i citykärnor utan också i periferin. Dess medlemmar sorterar sig med referens till köpkraft i mer eller mindre lyxiga familjebostäder, som växer ut till villamattor. Så länge det finns folk med pengar, som inte vet något mer meningsfullt än att slösa dem på den egna bostaden, lockar byggföretagen med ett boende trytferat med exklusiva hobbies. Att ha promenadavstånd till golfbanan och sjöutsikt från bostaden är ett sätt att för vänkretsen bevisa sin framgång, allra helst om båthamnen med segelbåten syns från vardagsrumsfönstret. Och invånarna själva kompletterar med storbildstv och relaxavdelningar, med gräsmattor, utegrillar och flerbilsgarage. De sitter i sina bilköer mellan arbete och hem, de kör sina ungar till olika aktiviteter, de konsumerar och transporterar och bilen kanske helst bör förstås som en rörlig del av hemmet. Med bekväma fåtöljer, luftkonditionering och musikanläggningar är dagens bilar ett under av komfort och mer eller mindre bedräglig trygghet. Till och med bilköerna blir acceptabla, varför skulle annars så många söka upp dem? Där kan periferins "urbaniter" sitta trygga för varandra och omvärlden, peta sig i näsan och rent allmänt få några ögonblick av meditativt lugnt, före och efter jobbet. För hetsade storstadsbor är köandet, så länge det är inkalkylerat och inte en obehaglig överraskning på väg till flyget eller ett avtalat möte, mer än drägligt. Det är inget nedköp att sitta bakom ratten till en fin bil. Det är att ge de kollektiva alternativen fingret och visserligen i sakta mak, men med full kontroll ta sig mellan existensens fästpunkter.

Få inbördes tjänster och beroenden binder dessa storstadsbor samman. Gårdagens synliga lokala gemenskaper, med granngemenskap och föreningsliv, ersätts med geografiskt upplösta nätverk. Paradoxalt nog blir platsen därvid av större betydelse än tidigare. Tar vi Stockholm som exempel finns det hotfulla förortsnamn som Rinkeby, Alby och Jordbro. Men det finns också förortsnamn som andas pengar, framgång och överklass, som Lidingö, Djursholm och Saltsjöbaden. Platser där "urbaniterna" bor är inte längre, åtminstone inte i symbolernas värld, på gott och ont, utan tecken som avslöjar invånarnas placering i konsumtionshierarkin. Bostäder är konsumtion och fina platser är liktydigt med fina bostäder och fint folk. I går hette det: säg mig vem du umgås med, så ska jag säga dig vem du är. I dag är boendet mera synligt och därför likt ett varumärke rentav viktigare än vänkretsen. Säg mig var du bor, så ska jag säga dig vem du är.

VÄRLDEN, I SYNNERHET den västerländska urbana världen, är mer ordnad och inrutad än någonsin, men vissa kategorier, i synnerhet periferins ungdomar, tycks inte odla sin lojalitet gentemot systemet utan blir vildare och farligare. Även om vi försöker att inte låtsas om det, så vet vi alla att västvärlden, Sverige inbegripet, har ett svårt ungdomsproblem. Medierna lämnar sina dagliga rapporter och när detta skrivs är morgontidningarnas budskap att gäng misshandlar andra ungdomar och stjäl deras dyrbara mopeder. De flesta vill förskansa sig även om USA:s *gated communities* inte har samma snabba tillväxttakt i Sverige och Europa som i USA. Men segregationen gäller inte bara bostäder. Industrier, grossister och detaljhandel samlas i olika områden, ibland benämnda med stiliga namn som Malls, Science Centers och Parks. Muskelstarka och prestigelystna företag bygger sina Towers och andra megahus.

Europa och Sverige är tagna på sängen i den stad som nu växer fram. Planerare är visserligen numera ganska ense om att den så kallade blandstaden är mer attraktiv än den monofunktionella och utspridda staden, men det är huvudsakligen på ett teoretiskt plan. I går talade de föraktfullt om sten- och kvartersstaden och byggde den moderna utspridda staden med vad som ofta lite vilseledande kallades "hus i park". I dag har planerarna gjort en helomvändning och hyllar stadslivet. Inte desto mindre fortsätter de stora byggbolagen att förmera den moderna utspridda staden, av det enkla skälet att det mest lönsamma stadsbyggnadskonceptet är att bygga en sort i taget och då så mycket som möjligt av just den sorten. Den stora skillnaden mot ett tidigare ideal är att de bygger för en marknad av privatpersoner, för dem som kan betala. Synen på bostaden som en rättighet och nyttighet, liksom tanken att den som har störst familj också skall ha störst bostad, är inte längre gångbar.

Planerare och politiker har bytt målgrupp. De har gjort sin klassresa från 30- och 40-talets barnrikehus och bygger helst bostäder som konsumtionsartiklar för samhällets mest välbeställda. De rika stockholmare som inte vill bo i villa och tycker innerstaden är lite stökig kan gärna bo i Hammarby sjöstad. Och om de sedan råkar vara IT-tekniker och får jobb i det beundrade Kista, så är det inte bara att flytta dit, för i Kista bor folk som befinner sig lägre ner på rangskalan. Så de får väl pendla. Eller flytta ut i "sprawlet" och pendla ännu mera.

ENLIGT MITT LEXIKON är sprawl liktydigt med att ta mycket plats, spreta utåt och ligga och kravla. I stadsbyggnadssammanhang är det ett rent pejorativt begrepp och första gången det dyker upp på det sätt, som det används i dagens debatt, är i USA på 1930-talet. Enklast kan det översättas med stadsutglesning och syftar på en process i vilken den befolkning som tar ett urbant områdes infrastruktur, arbetsmarknad och sociala service i anspråk, sprider sig över ett allt större landområde. Sprawl handlar om hur invånare sprider sig ut från ett centrum, till skillnad från om invånare flyttar in till staden och den växer på grund av detta.

Sprawl drabbar och har drabbat vissa städer, men inte andra. Genom att de som är lika varandra överger staden och flyttar ut till segregerade samhällen, blir stora befolkningskategorier främmande inför varandra. När också affärerna flyttar ut till egna centra i förorten, utarmas innerstaden. Omvandlingen av skog och jordbruksmark till bostadsområden sägs också ha allvarliga ekologiska effekter, främst givetvis genom all den trafik den alstrar.

Det finns mera att anföra och allt är bedrövligt och negativt. Men det finns också bejakare av utvecklingen som undrar varför

Den utglesade staden. Funktionsuppdelningen i det modernistiska samhället har fört med sig bostadsområden med folktomma återvändsgator.
Foto: Rossi Roster/Scanpix

medborgarna ska tränga ihop sig i ett tätt och också dyrt boende. Stadslivet driver såväl markpriser som byggnader i höjden. De ser det som en demokratisk fråga att medborgarna fritt ska kunna välja var de vill bo. Sedan får väl samhället så gott det nu går göra ett sådant boende möjligt.

Sprawl är såväl en process i sig själv som resultatet av olika samhälleliga processer. Antagligen går den att fånga in i en formel som mäter hur antalet kvadratmeter som tas i anspråk av ett antal invånare under en given tid ökar. Skälet till att försöka skapa en sådan formel är att det är viktigt att sprawl inte blir liktydigt med stadstillväxt. Även om inte sprawl är okej, så måste det vara okej att städer växer, i den meningen att de får fler invånare och tar mera mark i anspråk.

DEN SOM VILL STIFTA lite närmare bekantskap med hur begreppet sprawl i USA närmast utlöst ett krig kring stadsbyggnad, rekommenderas att slå upp begreppet på webben. Jag har ägnat rätt många timmar åt att läsa texter fyllda med starka åsikter och hävdanden, men ändå bara skummat av en bråkdel. Europa och Sverige är också drabbat av sprawl, men här är inte ens de mer insatta särskilt bekanta med vare sig begreppet eller fenomenet.

Med lite god vilja kan man faktiskt betrakta Stockholms väl kontrollerade tillväxt under sextiotalet som en form av statligt dirigerad sprawl. Inflyttning från landsbygden och arbetsinvandring, plus krav på att nygifta och krigsårens stora barnkullar skulle få egna bostäder, ledde som bekant till en enorm bostadsbrist, som i sin tur ledde till att politiker och planerare producerade storskalig bebyggelse med skräpskog och andra oexploaterade landområden emellan, allt sammanbundet av ett väl utvecklat vägnät med allt från motorvägar till cykelbanor och promenadstråk. Här skulle ingen bli påkörd; sextiotalets förorter är fyllda med viadukter och undergångar, som skulle säkerställa att inte ens en katt fick sätta livet till i trafiken. Viktigt var givetvis också matarbussar och den tunnelbana, som för politikerna kom att utgöra det yttersta beviset för att Stockholm blivit "en riktig storstad".

Frågar man exempelvis politiker eller planerare vilket som är Stockholms mest "sprawlade" område, så är de inte säkra på vare sig begreppet eller svaret. Efter en del funderande brukar de föreslå Värmdö, och det är nog ett ganska bra förslag, eftersom Värmdö inte bara har Stockholms utan hela Sveriges snabbaste tillväxt. Kommunens befolkning har fördubblats under en tioårsperiod och troligtvis kommer den att fördubblas ännu en gång under de närmaste tjugo, trettio åren. Här finns många typiska sprawl-relaterade frågor, till exempel sommarhus som omvandlas till permanentbostäder, problem med vatten och avlopp, liksom med trafikstockningar eftersom de flesta av Värmdös invånare är pendlare och arbetar i Stockholm.

PLANERARE AV I DAG hävdar nästan undantagslöst att sprawl är negativt, men de är inte alldeles övertygande i sin argumentering. Att folk bor glest i rymliga hus med hög bostadsstandard är ju inte i sig självklart dåligt. Folk flyttar ut från staden, "glesar ut sig", därför att de tror att de ska få det bättre, inte sämre. När förmögna borgare under 1800-talets senare del flyttade till stora tomter och stora hus i Saltsjöbaden och Djursholm, så handlade det om sprawl i betydelsen stadsutglesning, men de som flyttade tyckte nog då som nu att de fick det bättre.

Antagligen är frågan om sprawl som positivt eller negativt en klassfråga. Den som inte har goda inkomster kan finna sig boendes i en mycket utspridd stad, i ett urbant landskap där mycket tid går åt till resande och där en barnfamilj i praktiken inte bara behöver en utan till och med två bilar för att klara av sin vardag.

Det är med ett sådant klassperspektiv som Dag Österberg skrev *Arkitektur och sosiologi* i Oslo (Pax förlag 1998). I en fullödig dystopi tecknar han bilden av ett massamhälle som inte karaktäriseras av kollektiva transporter, utan av en livsstil som kretsar kring bilen. Det är emellertid knappast bilen som ett uttryck för hög standard, utan bilen som en nödvändighet. Österberg myntar begreppet "mazdaism" och plockar också upp det ironiska uttrycket mellanlandet, som syftar på det som varken är stad eller

landsbygd, som beteckning på sprawl. Fram träder bilden av en konsumtionskultur där det stora köpcentret med alla sina parkeringsplatser och den storskaliga bebyggelsen utgör hållpunkter, som invånarna far mellan i sina små japanska bilar. Med existentialistisk terminologi anser Österberg att mellanlandet bäst kan beskrivas som frånvaro. Lite putslustigt: för mycket frånvaro är närvarande i vardagen.

Denna frånvaro, som i geografisk litteratur ofta sorteras in under rubriken *placelessness*, är ett resultat av planering, eller kanske bristande planering, men Österberg diskuterar inte denna fråga utan fokuserar ett storleks- och maktperspektiv. Det som är för stort kan inte kontrolleras och är inte "mitt", om jag inte har papper på att jag äger det. Det blir i praktiken ett ingenmansland, vilket också förklarar varför klotter och annan förstörelse breder ut sig. Ungdomar markerar att den sprawlade offentligheten är egendom som inte betyder något, som inte i sig själv är värd något. En klottrande minoritet tycker att "så här kan man göra" och på så sätt förvandlas frånvaro till närvaro.

DE FLESTA BLAND OSS gör dock tvärtom, vi försöker inte erövra frånvaron utan drar oss tillbaka. Människor som inte har makt över sin egen omgivning tenderar just att dra sig tillbaka, i synnerhet om det finns välutrustade och inte alltför små bostäder som alternativ till "samhällets platser". Finns det inte möjlighet till makt, så finns heller inte lusten att staka ut revir.

I det urbana landskapet framstår medborgarna både för sig själva och för varandra som en högst blandad skara av inbördes främlingar, som det gäller att ta sig i akt för. Detta till skillnad från småstäder, där det sociala livet och därmed samtalet vilar strax under ytan. Det är naturligtvis alltid vanskligt att generalisera över en så stor enhet som stadsliv, men jag vill tro att småstadslivet ännu finns i Göteborg, åtminstone som en potentialitet. Göteborgarna har till och med ett särskilt begrepp för det: att tjöta lite, vilket betyder att slänga käft, att växla några repliker på spårvagnen, i Nordstan eller allmänt när man har lust.

För storstadsborna gäller mera det som den amerikanske sociologen Richard Sennett en gång påpekade: *Differences do not interact*. Urbaniterna relaterar mera till sina föremål än till sina grannar. När de går hemifrån låser de givetvis och ofta slår de också till en del larm. Det gäller att för säkerhets skull inte lämna något värdefullt synligt, som lockar till inbrott. Om människor verkar konstiga gäller det att undvika dem. Man inleder inte varaktiga sociala relationer, när man rör sig i mellanlandet och servar sig själv.

Storstadsborna uppträder individuellt på arbetsmarknaden, på bostadsmarknaden och som dagliga konsumenter. De splittras upp i olika livsstilar och socioekonomiskt baserade identiteter, till skillnad från industrisamhället och arbetarrörelsen, som åtminstone delvis lyckades med att skapa en gemensam kultur i form av ett massamhälle. Dagens samhälle blir till ett främlingssamhälle, där det som bryter främlingskapet och förenar människor snarare är livsstilar och konsumtionsmönster. Vi får å ena sidan nätverksrelaterande och kosmopolitiska *professionals* och å andra sidan *locals*, som är bundna till den lokala platsen. Vinnare och förlorare.

Opersonligt men ändå bekant. Var och en torde känna igen den typiska förorten. I Hallunda uppfördes hus på rad 1975. Foto: Per Skoglund

Mellanlandet uttrycker i Österbergs tankevärld en nyliberal politisk kod, som avlöser socialstaten. I treenigheten marknad, stat och individ blir det marknaden som är viktigast. Det blir konsumtionsmöjligheterna som utarmar historiska städer, därför att konsumtion är vardagens, i varje fall fritidens, viktigaste och mest tidskrävande aktivitet. I stället för att det växer upp ett affärsliv där det finns många människor, tenderar folk att bosätta sig där det finns goda konsumtionsmöjligheter. Stor och billig konsumtion förutsätter billig mark, vilket gör att nya köpcentra ofta hamnar utanför staden och på så sätt befrämjas sprawl-processer.

Sprawl och segregation samvarierar på så sätt att individuella boendekarriärer skapar ett samhälle där vinnare bor på en plats och förlorare på en annan. Vissa attraktiva orter kan inte härbärgera lågavlönade medborgare, utan dessa hamnar i periferin, i mindre attraktiva bostadsområden med billigare hyror. Det innebär att varje sådan plats fungerar sämre. Ett bostadsområde med enbart höginkomsttagare får ont inte bara om lokalvårdare utan även om sjuksköterskor och snabbköpskassörskor, för dessa har inte råd att bo där. Och omvänt, ett område med enbart lågavlönade och arbetslösa erbjuder andra problem, i form av arbetslöshet och framväxande trashkulturer. I den meningen kan vi säga att sprawl i sin relation till segregation är en process med oönskade kontraeffekter.

För det första blir vardagen både dyrbar och tidskrävande att manövrera. För det andra blir skatterna höga, inte bara därför att det krävs goda vägar och kollektiva transportmedel, utan därför att driften med avseende på skolor, sjukhus, dagis, sophantering, vattenrening etcetera blir småskalig och därmed dyrare än motsvarande storskalig hantering. Den tredje kontraeffekten är ekologisk. Med sprawl följer nedsmutsning och försurning, vilket givetvis får effekter på alla andra nivåer.

INOM PLANERINGEN kan sprawl bekämpas på två sätt, som brukar kombineras. Det ena är förtätning, det vill säga att planerarna letar efter gluggar och fyller ut staden. Det är en strategi som direkt riktar sig mot *wasteland*, i den meningen att man behåller och planerar det som ska vara grönt i form av parker och naturområden. Det som är grönt är grönt och det som är stad är stad, vilket dock inte bör innebära en funktionsseparering, utan enbart en inriktning på att grönytorna inte skall fungera som avstånd och hinder, utan som länkar och tillgångar i stadslandskapet. Det andra sättet är att få staden att fungera flerkärnigt, vilket innebär att det urbana landskapet omvandlas från en stor stad i mitten till flera större och mindre städer. I det senare fallet kan man fråga sig hur höga ambitionerna skall vara. Rör det sig främst om hur bostäder relaterar till köpcentra och arbetsplatser eller rör det sig också om en mer potent regional politisk sammanhållning och planering, så att dessa större och mindre städer och centra inte konkurrerar med varandra på det sätt som sker mellan kommuner i dag?

Alla intressenter har inte samma uppfattning av sprawl, men här förefaller det mig rätt självklart att invånarnas bör vara det prioriterade perspektivet. Det ekologiska synsättet blir ibland absurt när det får styra. En viss skalbagges eller sångkråkas existens blir viktigare än medborgarnas. Och myndighetsperspektivet har vi redan sett prov på i Östeuropa och gillar det inte alls.

Problemet med en planering som utgår från medborgarna är främst att dessa vanligen inte är beredda att lätta på sina begränsade och på den privata välfärden inriktade ambitioner, förrän de verkligen får handgripliga bevis för att sprawl är till nackdel också för dem. När de långa transporterna blir alltför långa, när astmabarnen blir allt fler, när fulheten, bullret och stressen breder ut sig, när levnadsstandarden sjunker, är det på sätt och vis för sent. Då är bostäderna segregerade och då ligger köpcentret redan där borta, enbart åtkomligt med bil, då är luften redan förvandlad till smog. Den enskilde medborgaren, som står där med en lön som inte räcker till, kan inte göra så mycket mer än att svära över de politiker och planerare som borde ha förhindrat detta.

Sprawl är otvetydigt en demokratifråga. Rimligen bör medborgarna själva bestämma hur de vill bo. Men sprawl är också en första rangens planerarfråga. Det är endast planerare och politiker som kan förväntas ha en sådan överblick, att de kan styra utvecklingen.

Renässans för den traditionella staden

ESSÄ/ New urbanism. Kritiken har växt mot det funktionsuppdelade samhället och intresset ökar nu för att rekonstruera den gamla europeiska staden. I stället för att bygga vägar mellan olika områden bör man anlägga ett nät av gator som förbinder grannar.

Av
Matthew Hardy
Arkitekt och Ph.D i arkitekturhistoria

Översättning: Karin Olsson

Sprawl, stadsutglesning, är en term med amerikanskt ursprung. Den sammanfattar ett komplext problem som på sikt utgör ett hot mot städernas livskraft i hela världen. Drivkraften bakom utglesningen är transporter baserade på olja, men sprawl är också resultatet av hundra års modernistiskt tänkande. Under de senaste femtio åren har kontors- och affärskomplex, bostäder vid återvändsgator, stormarknader, hypermarknader och perifera motorvägar brett ut sig över en stor del av Europa och har blivit en del av det dagliga livet för många.

I Europa har planerare och akademiker länge insett att sprawl är ett problem, men hittills har inte mycket uträttats och i det allmänna medvetandet har det ingen aktualitet. I USA däremot har kommentatorer[1] och organisationer[2] fortlöpande kritiserat fenomenet offentligt och fört fram det till debattens frontlinje. En brett sammansatt grupp av planerare, arkitekter, entreprenörer, miljöforskare och lekmän har under beteckningen *New Urbanism* lagt ner mycket arbete på att utveckla praktiska lösningar på problemet. Rörelsen inriktar sig på fysisk design och praktisk handling med stöd av medverkan från allmänheten och har gjort snabba framsteg. På tio år har den erövrat nära 5 procent av byggmarknaden i USA. Målet för rörelsen är att bidra till miljömässig, social och ekonomisk hållbarhet. Den är varken nostalgisk eller romantisk, utan har sin utgångspunkt i en principiell teoretisk position.

Men låt oss först undersöka vad vi bygger för närvarande. I den expertdominerade världen av modernistiskt planerande skiljer man shoppingarealer från bostadsarealer, bostadsarealer från kontorskomplex, kontorskomplex från industriområden och så vidare. Regler för trafikplanering förbjuder skapandet av sammanlänkade gatunät. Dessa mönster stöds av lagstiftningen för zonering, zonindelning, varigenom industriella "kapslar" – Zones Industrielles i Frankrike och Industrial Estates i England – separeras fysiskt från de platser där människor bor. Nettoeffekten av dessa beslut, som vart och ett är försvarbart utifrån interna kriterier, är att både antalet och längden på de resor som krävs för det dagliga livet dramatiskt ökar.

Ursprunget till att funktioner separerades på detta sätt kan spåras till 1800-talets förbättrande av folkhälsan med tekniska metoder, som började med att man skilde avloppskanaler från vattenförsörjning. Detta gav näring åt en paranoid renlighetsiver – renlighet blev nästan lika viktigt som gudsfruktan i det viktorianska England – och strävan efter prydlighet och ordning. Planeringen sökte stöd i ett rationalistiskt och "vetenskapligt" förhållningssätt. Experter började fastställa områdena för sin expertis, medan generaliseringarna lades i träda. Analyser gjordes av boendetäthet, trafikflöden, hälsotillstånd och sysselsättning, först som forskning och sedan som regelverk. De olika experterna började försöka rationalisera stadsformen, det yttersta uttrycket för variationen och komplexiteten i det mänskliga livet, med begränsade begreppsmässiga strukturer och grovhuggna kontrollmekanismer.

Den tilltagande mängden av motorfordon ledde till att den "vetenskapliga" disciplinen trafikplanering växte fram, först i USA och Tyskland och sedan överallt. Eftersom den klassiska matematikens begränsningar gjorde det omöjligt att analysera hela systemet, analyserade man delarna som om de vore självständiga. Därmed var steget kort till att planera vägsträckningar i form av överförenklade diagram.

Planering som förutsätter bilberoende baseras på antagandet om en fortsatt oljeanvändning. Men produktionen av olja har nu nått sin höjdpunkt och väntas sjunka gradvis under 2000-talet. Naturligtvis kommer städer och regioner som är beroende av privatbilism att bli lidande. Många låginkomsthushåll i utkanterna av städerna, bortom gångavstånd till service, är tvungna att ha och använda en eller flera bilar för att klara det dagliga livet och kommer att pressas ner i fattigdom.

Transportstatistiken visar att privatbilen är det huvudsakliga transportmedlet i Europas urbana områden, även om procentandelen färder till fots och med cykel är mycket större än i USA. En av de viktigaste orsakerna till detta är att gatunät lämpade för gångtrafik har bevarats i centrum av traditionella europeiska städer. Till skillnad från de fördärvade innerstäderna i USA är stadscentra i Europa för det mesta välbefolkade, om också i stort gentrifierade.

NÄSTAN ALL markanvändning runt om i världen styrs efter principer som skapar utglesade städer (sprawl), principer som i USA kallas för Conventional Suburban Development (CSD). De är inte en "naturlig" följd av friheten att välja, som

Storstaden. Hornsgatan i Stockholm är en av Sveriges mest urbana miljöer. Här finns bostäder, butiker, kaféer, nöjen och kontor – allt inom gångavstånd. Foto: Peter Elmlund

en del kritiker påstår, utan snarare resultatet av en fragmenterad och likriktad planerings- och konstruktionsprocess, som domineras av en teknokratisk, specialiserad expertkultur. Sprawl växer fram där det saknas konsensus om hur en framtida utveckling bör se ut. Processen startar med att entreprenörer köper upp åkermark på en tillgänglig plats. Planeringen ineds med att en miljöforskare fastställer vilka markområden som skall reserveras för bevarande av sällsynta arter och växtplatser. Därnäst kommer trafikingenjörerna med krav på smidiga trafikflöden och parkeringsmöjligheter baserade på värstafallsscenarier som lagfästs på basis av begränsad och föråldrad forskning. Så följer markinspektörer som allokerar ett maximalt antal tomter i enlighet med de bostadszoner planregleringen fastställt. Slutligen kommer volymhusbyggarna, som på en höft allokerar tomtdragningen och följer de regler för uppställning av hus som etablerats av planregleringen, och tillhandahåller bilparkering till reglerade eller marknadsmässiga priser. I USA betyder detta en bil per invånare och hus där hela framsidan består av garageportar. Hela systemet finansieras i allmänhet av pensionsfondernas administratörer, som knappast intresserar sig för den bebyggda miljön.

I CSD-systemet är hus, kontor, butiker, fabriker och skolor alla strikt segregerade av angöringsvägar som leder fram till en huvudled. Den strikta åtskillnaden av funktioner och den trädliknande vägstrukturen medför att det blir mycket långa transportvägar mellan det dagliga livets nödvändigheter. De flesta resor sker med bil eftersom få människor vill promenera de långa sträckor som skapas av systemet. Föräldrarna (vanligen mödrarna) blir taxichaufförer åt sin avkomma.

Hur kan vi vända denna utveckling? Är det oundvikligt att våra städer och småstäder breder ut sig genom sprawl? En del arkitekter och planerare tror inte det, och drar lärdom av strukturen i våra äldre städer.

EN VIKTIG BAKGRUND till denna nytraditionella urbanism är bevaranderörelsen. Idéerna om bevarande hör hemma i de tidigaste manifestationerna av upplysningen. Renässansens arkitekter i Italien var säkra på att deras byggnader överträffade gotikens, men 1600-talets konservativa klagade ofta över hur medeltida hus moderniserades och på 1700-talet inleddes en utbredd återupprättelse av forntida minnesmärken. När byggande och renoveringar tog fart under blomstringsåren efter 1840 stimulerade det andra att granska hur interventioner gjordes i historiska städer. William Morris skrev:

> Det har sagts mycket sant [...] att dessa gamla byggnader inte tillhör endast oss; att de har tillhört våra förfäder och de kommer att tillhöra våra efterkommande såvida vi inte spelar dem ett spratt. De är inte på något sätt vår egendom, att göra som vi vill med. Vi är bara förvaltare åt dem som kommer efter oss. [3]

Detta var ett viktigt begreppsmässigt steg som fick stort inflytande på attityderna till bevarande. Men det var också väsentligen ett modernistiskt synsätt, och det antydde att ett oöverbryggbart svalg skilde "då" från "nu".

Från 1882 fick vissa antika monument rättslig status i Storbritannien, en procedur som andra länder gradvis tog efter och förbättrade, till en början endast när det gällde mycket gamla byggnader. De skador som kriget åsamkat reparerades vanligen i de flesta europeiska städer: bevarande och rekonstruktion var ett och samma. Även där omfattande rivning och återuppbyggnad skedde bevarades viktiga monument: S:t Giles kyrka bibehölls i centrum av Barbican i London 1959–79 och Marienkirche fick stå kvar vid Alexanderplatz i Berlin omkring 1965. Utseendet hos dessa isolerade byggnader hade dock blivit avsevärt försvagat av att de berövats sin historiska kontext.

Venedigdokumentet 1964 (Charter of Venice), producerat av alliansorganisationen International Conference on Monuments and Sites (ICOMOS), innebar på den tiden en revolutionär förpliktelse att bevara, som de flesta länder anpassade sig till. Emellertid fanns i dokumentet ett krav på att nybyggda och historiska element skulle förenas på ett distinkt sätt i en byggnad. Klausulen var skriven med gott uppsåt, men fick oförutsedda konsekvenser. Snart tolkades den av modernistiska arkitekter så att nya byggnader, och tillägg till byggnader som fanns på listan, inte borde harmoniera eller sammansmälta med redan befintliga byggnader, utan snarare utformas som en avsiktlig kontrast.

I slutet av 1900-talet ledde medborgaraktivism mot rivning och ombyggnad i stor skala till att systemet med individuella listningar fick vika för en bredare inriktning som betonade kontinuiteten i historiska områden. Detta bröt på ett betydelsefullt sätt mot moderna begrepp om byggnaden som ett individuellt uttalande: nu sågs urbant "material" som en "väv" sammansatt av många bidragande inslag. Styrkan i kritiken mot modernistisk planering medförde något av en kris för moderna arkitekter. Att traditionella byggnader uppfördes runt bevarade monument, såsom i Nikolaiviertel 1977–87 i Berlin, kan ses som ett svar på denna kris. Under tiden kom riktlinjer för hur så kallade *infill*-byggnader skulle utformas, alltså för utfyllande och kompletterande byggnation i bevarandeområden, och styrde arkitekter att anamma angränsande byggnaders linjering, höjder, fönsterindelning, färger, material och takutformning. I många städer föreskrev detaljregleringen att "infill"-byggnader

Bostaden. I den modernistiska staden bor man i stället på en plats ... Foto: Peter Elmlund

skulle vara avsiktligt neutrala, så att de framhävde de "genuina" historiska byggnaderna.

I EGENSKAP AV regeringens rådgivare i bevarandefrågor i början av 1990-talet ombads jag att administrera Venedigdokumentet. Det var många sökande som med entusiasm lade fram ritningar som var en hygglig parafras på en traditionell byggnad, men vi tvingades svara att de inte hade lov att matcha historiska detaljer annat än på ett förenklat sätt. Inte överraskande utlöste detta en förbryllad reaktion hos de sökande. Om nu redan existerande byggnader var så bra att de hade listats, varför skulle inte mer av detsamma vara bra?

För andra arkitekter och planerare representerade sådana regleringar en skymf. Centralt för modernistisk arkitektur är en tro på det nödvändiga i att göra ett autentiskt och samtidspräglat uttalande. Baudelaire definierade de essentiella villkoren för moderniteten – modernismen – som en självmedveten reaktion på det efemära, det flyende och det kontinuerliga, vad Foucault kallar "den 'heroiska' aspekten hos det närvarande ögonblicket". För Baudelaire, skriver Foucault, är moderniteten "inte ett fenomen av känslighet för det flyende nuet; det är viljan att 'heroisera' nuet".[4] Denna tro hävdar att traditionell arkitektur inte är en giltig samtida stil, en åsikt som avspeglar en naiv och teleologisk syn på konstens och arkitekturens historia. Kravet på nyhetsvärde blev också en börda för den modernistiska arkitekturen, eftersom möjligheterna till nymodighet uttömdes under den massiva, modernistiska manierismen på 1970-talet.

POSTMODERNISMEN medförde en begreppsmässig kritik av modernismen. För en postmodernist är modernistisk arkitektur bara ännu en historisk stil, inte den definitiva tolkningen av samtiden. I arkitekturen i slutet av 1970-talet syns de första arkitektoniska element som avsiktligt lånat från andra traditioner än modernismen. Till en början användes elementen med en manieristisk attityd, som i verk av Venturi och Rauch, Tigerman, Stirling och Farrell. Senare kom, med tydlig entusiasm över det återupptäckta språket, mer allvarligt menade arbeten av en typ som den brittiske arkitekten Robert Adam beskrivit som "literate continuity" (det vill säga man fortsatte att utveckla traditionen i stället för att leka med den). Detta utmanade Venedigdokumentets idé om kontrast i traditionella städer.

Den nya attityden "varför inte?", som genomsyrade arkitekturen i slutet av 1980-talet, fick modernismens underförstådda "varför" att te sig hopplöst gammalmodigt.[5] Samtidigt blev den cartesianska reduktionismen och den newtonianska matematiken, som var grunden för modernismen, föremål för attacker från den nya matematik, som gjorde det möjligt att analysera komplexa nätverk även i den skala där traditionella städer befinner sig. Den nya matematiken tillhandahåller en teoretisk förståelse av hur mycket komplexa, men ordnade strukturer, baserade på ett mycket begränsat antal enkla "celler" eller element, växer fram. Detta gav förståelse av den fraktala naturen hos den traditionella staden, med dess upprepningar av samma element i en rad skalor och dess komplexa landskap, som består av icke-identisk upprepning av enkla element. Den traditionella staden, som styrs av dessa enkla, men ändå komplexa strukturer, betraktas av matematikern och filosofen Nikos Salingaros som ett djupt "naturligt" fenomen, format av kvasibiologiska processer. I motsats därtill är den storskaliga ordningen hos den modernistiska staden essentiellt icke-levande, präglad av vad Salingaros kallar "dödens geometri".[6]

INTRESSET FÖR rekonstruktionen av den europeiska staden, den "urbana renässansen," började med en rad teoretiska projekt, som publicerades av bröderna Krier i slutet av 1970-talet. Vid samma tid gav Christopher Alexander ut boken *A Pattern Language* (1977), vars djuplodande reflektioner kring traditionell design och nyttan av att studera folklig arkitektur fick ett brett inflytande.[7] Prinsen av Wales tal vid Royal Institute of British Architects 150-årsjubileum i maj 1984 gav rörelsen vind i seglen. Hans bitande kritik av modernistisk arkitektur rapporterades vida omkring i världen. Men talet hölls inom ramen för en mycket bredare debatt om städernas framtid. Det är ingen slump att Duany and Plater-Zyberk (DPZ) började arbeta med den nya semesterorten Seaside i Florida samma år.[8]

Andres Duany förklarade nyligen att hans insikt om värdet av traditionell urbanism kom efter ett tal av Léon Krier. Duany arbetade då för Arquitectonica, ett arkitektföretag i Miami som på 1980-talet var berömt för sina enorma bostadshus[9] i klara färger, kanske med rötter i de ryska konstruktivisternas arbete.[10] Duany blev först utom sig av ilska när Krier insisterade på att modernismen var värdelös, men plågades sedan av tvivel när han insåg att hans arbete dittills hade varit ett slöseri med tid. Strax därpå lämnade Duany företaget och grundade tillsammans med sin hustru Elizabeth Plater-Zyberk DPZ, ett arkitekt- och planeringsföretag baserat i Miami, som har blivit mycket inflytelserikt på internationell nivå.

Arbetsplatsen. ... arbetar på ett annat ställe ...

Foto: Peter Elmlund

Köpcentret. ... handlar på ett tredje ...

Foto: Peter Elmlund

I början av 1980-talet tog Robert Davis kontakt med DPZ. Han var byggentreprenör från Florida, familjen ägde strandnära mark i nordöstra Florida, och nu ville han bygga en ny traditionell semesteranläggning. DPZ föreslog att de skulle hämta inspiration från de gamla småstäderna i trakten, där invånarna hade öppna verandor på framsidan som lindring i kvällshettan och gick barfota till stranden på sandstigar mellan husen. Den byggnation som blev resultatet innefattade radiellt ordnade gator runt ett centralt torg i oktagonform, sandade gångvägar som ledde ner mellan husen till stranden och en stram kod för att reglera byggandet och stimulera en mer öppen husstil.

DPZ:s plan inkluderade en tät blandning av traditionella, friliggande hus och små lägenhetskvarter i ett finmaskigt gatunät. Byggnationen styrdes av en rad strikta designkoder avseende byggnadselement från områdestäckning till fönsterproportioner. Körvägar och garage försvann från fasaderna åt gatan genom införandet av ett system med infarter på baksidan. Det fanns ingen begränsning i fråga om stil; Seaside-koden tillät modernistiska byggnader likaväl som traditionella, förutsatt att de rättade sig efter detaljerade riktlinjer. Viktiga byggnader kompo-

Motorvägarna. ... och däremellan transporterar vi oss med bil.

Foto: Nik Wheeler/Corbis/Scanpix

nerades dock mera strikt i en rad eklektiska stilar. Medan projektet växte fram ynglade det av sig många imitationer, inklusive en i Coolum i Australien, som till och med fick samma namn. En ny anläggning, "Watercolor", håller på att byggas i anslutning till Seaside.

Duanys idé var att kodifiera grunden för Kriers europeiska stad till regler, som kunde tillämpas av byråkrater i mellanställning och byggnadskonstruktörer, och därigenom påverka den väldiga massa av byggande som arkitekter har föga att göra med. De resulterande planeringsdokumenten inkluderar en sammanfattande och övergripande plan för urban design, koder för byggnadsdesign och mönsterböcker. Inriktningen har visat sig lyckosam i vid mening och processen förfinas och utvecklas i rask takt.

I Storbritannien har grevskapet Cornwall sedan 1990 byggt Poundbury, en betydelsefull utvidgning av provinsstaden Dorchester, ritad av Léon Krier och Alan Baxter med flera. Poundbury hämtar inspiration från den folkliga arkitekturen i Dorset för att bygga ett ytterst scenografiskt stadslandskap med täta gator och klassiska torg. Tätheten är åtminstone dubbelt så stor som den i brittiska förorter. Åtminstone 20 procent av bostäderna i Poundbury är ämnade för låginkomstfamiljer; de hyrs av Guinness Trust och fördelas jämnt inom beståndet. Det går inte att se vilka hus eller lägenheter som har sådant stöd. Liksom i Seaside är parkeringsplatserna belägna bakom bostäderna och tillgängliga från en gårdsplan på baksidan. Bostadsområdet använder en smart gatudesign för att begränsa bilarnas fart till 20 km/tim utan att någon påträngande skyltning behövs. När Poundbury först lanserades 1992 förlöjligades det i arkitekturpressen i Storbritannien på grund av husens traditionella stil. Varje förolämpning som kunde drabba traditionell arkitektur kom till användning när projektet sviktade under krisen i mitten av 1990-talet. Sedan dess har marknaden förbättrats och projektet har rönt betydande framgångar. Regeringen Blair har nyligen betecknat Poundbury som en mönsterstad för Storbritannien.

I all nytraditionell stadsplanering har allmänhetens medverkan en central betydelse, och sker genom en planeringsprocess, känd under namnet *Charrette*. I en charrette arbetar ett team av arkitekter och planerare direkt med representanter för lokalbefolkningen, lokalpolitiker och -byråkrater. Deltagarna uppmuntras att uttrycka sig i skrift, med syftet att utarbeta en bindande plan. Metoden har visat sig mycket framgångsrik för att lösa komplexa och svårhanterliga konflikter mellan entreprenörerna och lokalbefolkningen. Den är också ett användbart sätt att öka allmänhetens stöd för planeringsförslag. I England har Office of the Deputy Prime Minister (ODPM) nyligen rekommenderat att alla större nya projekt innefattar en charrette, eller "Enquiry by Design" som det kallas i Storbritannien. Bland de boende är designkoder framställda genom sådan konsultation popu-

Nytraditionell bebyggelse. I nybyggda Poundbury bor invånarna mycket närmare varandra än de gör i andra brittiska förorter.

Foto: Erling Okkenhaug

lära, eftersom de utgör ett autentiskt medel för medborgarkontroll och jämförelse vid projekt i grannområden, men hos kommersiella ägare är de ofta impopulära och betraktas som inblandning i den privata äganderätten.

I början av 1990-talet började DPZ tillsammans med en liten grupp kolleger anordna konferenser om urbanism. Detta nya fokus på stadsbyggande fick snart namnet "ny" urbanism. År 1994 ingick DPZ i den grupp som grundade Congress for the New Urbanism (CNU) runt the Charter for the New Urbanism, ett program i tolv punkter för återupprättandet av urbanism i USA.[11]

I Europa började rörelsen ta form i den emotionellt laddade byggvärlden i mitten av 1900-talet, när missnöjet med destruktiva modernistiska interventioner i historiska städer utkristalliserade sig i massiva offentliga protester. År 1959 började entreprenören Charles Depauw och lokalpolitikern Paul Vanden Boeynants i Bryssel i stor skala förstöra det historiska Quartier Nord, i avsikt att ersätta det traditionella grannskapet med corbusierska kvarter av torn och huvudvägar. Planen fördömdes i vida kretsar och termen "Brysselisering" blev antonym till rörelsen för urbant bevarande. Ett liknande förslag att jämna Londons högt älskade Covent Garden med marken led nederlag 1968. Paris hade inte samma tur, och sextioåttorna, *les soixante-huitards*, var ur stånd att rädda Hallarna (som revs i augusti 1970) eller förhindra byggandet av den hatade öst–västliga expressleden utmed Seines stränder.

I TRADITIONELLA bosättningar definierar byggnaderna själva gatorna. Skälet till en så kompakt markanvändning är det höga värdet på marken inom gångavstånd från ett stadscentrum. Bortom detta avstånd faller markvärdet till en nivå som gör att marken sällan används fullt ut. Detta blir ett drag hos all urbanism; den definieras av det avstånd folk är beredda att gå till fots regelbundet, vilket är omkring 400 meter eller en femminutterspromenad.[12] Traditionella städer tenderar att utvecklas som en rad "grannskap" eller "stadskvarter" som är omkring 800 meter i diameter, runt 40 hektar. Studier av traditionella städer världen runt visar att detta mönster förekommer överallt. Gränserna för grannskapen är oftast inte fysiskt dragna, utan deras centra – som i det typiska fallet omfattar en församlingskyrka, stadshus, marknadstorg, skola och andra offentliga byggnader – ligger vanligen omkring 800 meter från varandra. Detta ser ut att vara en relativt konstant faktor i urbanism såsom den definierats av begränsningarna hos människokroppen själv.

Ny traditionell urbanism söker återvända till den form i vilken den enkla principen är att förlägga dagliga nödvändigheter inom gångavstånd från hus och kontor. Det krävs en rimlig grad av täthet för att upprätthålla den tillgängligheten. På liknande sätt är ett sammanflätat gatunät nödvändigt för att minimera gångavstånden mellan alla punkter i stadsområdet, eftersom vi aldrig kan förutsäga vart så många människor kommer att vilja bege sig. Detta kan tyckas självklart, men är något som förbises i de trädliknande cirkulationsmönstren hos CSD. Dessa två element, det 40 hektar stora grannskapet och det sammanlänkade gatunätet, är fundamentala i all ny traditionell urbanism.

DE UTGLESADE, bilberoende städer som byggdes upp under efterkrigstiden har visat sig vara djupt problematiska. Conurbation Glasgow, till exempel, ett lysande exempel på modernistisk planering – höghustorn i gröna parker, det sista innerstadsprogrammet med motorvägar i Europa, om inte i världen – har förlorat en tredjedel av sin befolkning de senaste 30 åren. Svårigheten att ta sig fram till fots och platslösheten hos bilberoende städer präglade av "sprawl" gör att de inte drar till sig de rörliga, unga professionella, vilka anses så viktiga för att ge upphov till ny ekonomisk aktivitet.

Omvänt har de områden i vilka promenadvänliga gatunät bevarats kunnat överleva i tusentals år. De nya traditionella, urbanistiska principerna om genomträngliga gatunät och grannskap med dimensioner baserade på gångavstånd, kan framgångsrikt användas för att lösa många av de problem som infördes i europeiska städer genom trafikplanering och planering baserad på zonindelning.[13]

Att lösa problemet med "sprawl", som det tog merparten av förra seklet att skapa, kommer att bli den stora uppgiften för de styrande i stad och nation detta sekel. De problem världens städer står inför är självfallet olika. Europeiska regioner med starka industriekonomier har blivit de som har det fulaste landskapet av bilberoende utglesning. Här finns regionala ekonomier baserade på tätt slutna grupper av småföretag, som nästan undantagslöst förlitar sig på vägtransporter för att leverera varor och produkter. Deras läge i en monofunktionell utglesning kräver att deras anställda kör bil till och från arbetet.

Men den industriella eran i Europa närmar sig redan sitt slut. Norra England, norra Frankrike, en stor del av Belgien, Ruhrområdet i Tyskland och industriområdena i Östeuropa har redan stora svårigheter. I Veneto, Podalen, Paris med omnejd, Nederländerna, sydöstra England, alpdalarna i Schweiz, Österrike, Frankrike och Italien och runt oräkneliga andra europeiska städer pågår aktivt byggande av utglesade landskap. Städer som krymper i befolkningsantal expanderar på samma gång i fysisk utbredning.

Framtiden för ett Europa som fortsätter att glesas ut med osammanhängande vägnät, bilberoende och fula platser ter sig mycket tvivelaktig i det långa loppet. Våra historiska städer i Europa är robusta och uthålliga, som framgår av deras redan långa tillvaro, men den skada 1900-talet tillfogat deras promenadvänliga gatunät kommer att kräva omsorgsfull reparation om de skall överleva. Paradoxalt nog har periferins landskap och områden med dåligt fungerande ekonomier – centrala Frankrike, delar av Spanien, västra England och Wales, Östeuropas jordbruksområden – stor potential för uthållig urban framtida utveckling. Där finns kompakt bosättning, sammanhängande vägnät och minimal urban utglesning.

TRADITIONELL URBANISM är ett system av enkla delar som kan kombineras och producera en oändlig variation av urbana platser. Systemet är så elastiskt och anpassningsbart att traditionella städer har varit bebodda mer eller mindre i två tusen år. Det är rättframt nog att kunna läras ut på ett enkelt sätt, och enkelt nog att bli förstått och anpassat av generationer efter varandra. Vidare är de individuella elementen i traditionell urbanism – husen och byggnaderna – gjorda av material som, utan att nödvändigtvis vara särskilt varaktigt, kan repareras utan större besvär; materialet kan lätt hittas eller tillverkas och användas under tusentals år. Fortlöpande modifieringar av små element har inte skadat livskraften hos helheten. Det finns uppmuntrande tecken på att återupprättandet av urbant liv är ett ideal bland unga människor i hela världen. Denna generation har en förpliktelse mot framtida generationer att bygga städer som blir lika varaktiga och uthålliga som de städer vi har ärvt från gångna tider. ■

---

1 Den mest högröstade kritikern är James Kunstler, vars skrifter innefattar *The Geography of Nowhere, the rise and decline of America's man-made landscape*, Simon & Schuster, New York, 1993; *Home From Nowhere. Remaking our everyday world for the twenty-first century*, Simon & Schuster, New York, 1996; och *The City in Mind. Meditations on the urban condition*, Free Press, New York, 2002. Andra kritiska arbeten är Andres Duany, Elizabeth Plater-Zyberk och Jeff Speck, *Suburban Nation, the rise of sprawl and the death of the American dream*, North Point Press, New York, 2001; och Peter Calthorpe, *The next American Metropolis, ecology, communities, and the American dream*, Princeton, New York, 1993; och tillsammans med William Fulton, *The Regional City, planning for the end of sprawl*, Island Press, Washington, 2000.

2 Till exempel av Congress for the New Urbanism, http://www.cnu.org och på senare tid av Smart Growth movement, http://www.smartgrowth.org.

3 William Morris, tal vid Society for the Protection of Ancient Buildings årsmöte 1889; hämtat ur Fawcett, J. (red.), Thames & Hudson, London, 1976, s. 16.

4 Michel Foucault, *Was ist Aufklärung?*, opublicerat manuskript; Porter, Catherine (övers.), "What is Enlightenment?", i Rabinow, Paul (red.), *The Foucault Reader*, Peregrine, London, 1984, s. 40.

5 Det pågående återupplivandet av modernismen är, tror jag, väsentligen "framtidsnostalgi".

6 Men som med större precision skulle kunna kallas en "död geometri".

7 Christopher Alexander et al, *A Pattern Language, Towns, Buildings, Construction*, Oxford University Press, 1977.

8 Författaren deltog i en kampanj för att rädda Aurora Hotel i Adelaide, södra Australien, i november 1983. Demonstrationen lyckades inte rädda hotellet men gav upphov till en ganska framgångsrik grupp för urbant bevarande, Aurora Heritage Action.

9 Arquitectonicas mest kända byggnad, "The Atlantis", framställde ett tre våningar högt hål innehållande ett ensamt palmträd.

10 Konstruktivism är namnet på rörelsen under tiden 1917–25 när sovjetiska arkitekter experimenterade med olika kompositionsformer.

11 Se www.cnu.org för dokumentets ordalydelse.

12 Denna iakttagelse bekräftas av senare trafikstudier, som finner att människor tenderar att ta bilen till en destination om de uppfattar att det skulle ta mer än 8 minuter att gå till fots.

13 En ny organisation, Council for European Urbanism, bildades i Brügge den 6 April 2003 för att främja traditionell europeisk urbanism (http://www.intbau.org/CEU.htm).

Försvar för borgerlig borgare. Social radikalism var för Helmuth Plessner viljan att omvandla samhället till en enda gemenskap. Antingen bygger gemenskapen på kärlek eller en idégrund. Det låter bra men slutar i totalitarism. Plessner såg Weimartyskland splittras i extrem vänster och höger, men själv försvarade han en klassiskt borgerlig hållning.

Gränslös gemenskap leder till gemenhet

CARL-GÖRAN HEIDEGREN

Universitetslektor i sociologi vid Lunds universitet

SAMTIDEN ÄR RIK på återupptäckta tänkare. John Dewey, Ernst Cassirer, Hannah Arendt är tre 1900-talsfilosofer som i dag upplever en postum högkonjunktur. Ytterligare ett namn som skulle kunna nämnas är biologen, filosofen och sociologen Helmuth Plessner (1892–1985). Kanske är det emellertid i detta fall riktigare att tala om en nyupptäckt. Förvisso var Plessner ingalunda okänd i filosofiska och sociologiska fackkretsar, och förvisso utkom hans samlade skrifter redan under hans sista levnadsår, men ett större intresse har han rönt endast sedan slutet av 1980-talet. Inte minst är det Plessners skrifter från mellankrigstiden som i dag läggs under tolkningsluppen, med ett intresse som riktas i första hand mot den filosofiske antropologen och socialfilosofen.

Som en institutionell bekräftelse på det nymornade intresset kan man betrakta det för ett par år sedan grundade Plessnersällskapet. Ett viktigt inslag i dubbningen till modern klassiker är även att göras till föremål för vetenskapliga konferenser. I Krakow avhölls förra året den andra internationella Plessnerkonferensen, som hade temat "Philosophical Anthropology. Politics and Society". Att konferensspråket var engelska vittnar om ambitionen att lansera Plessner som mer än en tysk angelägenhet, även om forskningsobjektet själv klädde sina tankar i en ack så tysk språkdräkt.

Skall man lyfta fram två arbeten från de senaste femton åren, som starkt bidragit till att skapa kontrovers och därmed diskussion kring Plessner, så är dessa två näraliggande: Rüdiger Krammes *Helmuth Plessner und Carl Schmitt* (1989) och Helmut Lethens *Verhaltenslehren der Kälte* (1994). Medan Kramme lyfter fram beröringspunkter mellan Plessner och Schmitt, och gör gällande att den förres filosofiska antropologi passar som hand i handske på Schmitts politiska teori, framställer Lethen Plessner som en framträdande representant för den kyliga persona som var utbredd under mellankrigstiden, inte minst inom vad som kommit att kallas "den nya sakligheten". Varken den ena eller den andra tesen har fått stå oemotsagd.

HELMUTH PLESSNER föddes 1892 i en läkarfamilj i Wiesbaden och var alltså en son av det tyska kejsarriket ett par år efter det att Bismarck tvingats lämna sin post som rikskansler. Det faktum att Plessner var av halvjudisk börd skulle några decennier senare kraftfullt gripa in i hans livsöde. Sina första studier bedrev han i fysiologi och zoologi, men intresset för filosofin tog alltmer överhanden: han började studera för Husserl, men vände sig sedan bort från fenomenologin och behandlade Kantrelaterade teman i sin doktors- och docentavhandling.

Sitt grundläggande arbete i filosofisk antropologi publicerade Plessner 1928 under titeln *Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie*. Några år senare, 1933, tvingades han att ge upp sin lärarverksamhet vid universitetet i Köln och emigrerade via Istanbul till Groningen i Holland. Kort tid efter sin ankomst publicerade Plessner ett arbete där han analyserade den tyska historiska särvägen, ett arbete som skulle bli känt framför allt under den nya titel varmed det publicerades under efterkrigstiden: *Die verspätete Nation. Über die Verführbarkeit bürgerlichen Geistes* (1959).

Helmuth Plessner.

Foto: Ullstein Bild

Fram till den tyska ockupationen verkade Plessner som lärare i sociologi, och levde därefter fördold under hela ockupationstiden i Holland. Till Tyskland återvände Plessner 1951 som professor i sociologi vid universitet i Göttingen, och han medarbetade även vid det återuppprättade Institutet för socialforskning i Frankfurt am Main och efter sin emeritering vid New School for Social Research i New York. Akademiskt och publicistiskt verksam fram till mitten av 1970-talet avled Plessner, efter en längre tids sjukdom, i Göttingen 1985. Till dem som påverkats av honom hör så olika tänkarprofiler som den kritiska teorins Jürgen Habermas och den moderne skeptikern Odo Marquard.

I STÄLLET FÖR ATT försöka mig på en svepande överblick över Plessners verk skall jag i det följande inrikta mig på ett av hans arbeten från mellankrigstiden, den högintressanta lilla skriften *Grenzen der Gemeinschaft. Eine Kritik des sozialen Radikalismus* från 1924. Det är en stridsskrift, vars motto lyder: "You must give the Devil his due". Den utgör ett otidsenligt försvar av "samhället" och de distansvärden som detta väsentligen förutsätter och vilar på. Tidshistoriskt hör skriften hemma i svallvågorna efter den debatt, som framför allt den andra upplagan från 1912 av Ferdinand Tönnies i dag klassiska verk *Gemeinschaft und Gesellschaft* gav upphov till. Tönnies begreppspar hade vid början på 1920-talet trätt i förbindelse med begreppsparet kultur och civilisation, och tagits i anspråk av en utbredd civilisationskritik med åtföljande besvärjelser av en förlorad gemenskap. Civilisation, storstad, teknik, intellekt, förkonstling och främlingskap var "samhällets" utmärkande drag; häremot ställdes "gemenskapens" äkthet, uppriktighet och närhet. Den så kallade ungdomsrörelsen i Tyskland hade redan under åren kring sekelskiftet flytt storstaden ut i naturen, för att i lägereldens sken samtala från hjärta till hjärta, ärligt och uppriktigt. Efter kriget återvände flera av dessa

Den outgrundliga människan. Helmuth Plessner menar att vi rustar oss för livet på offentlighetens scen genom att anlägga en mask.

Foto: Corbis/Scanpix

motiv, men nu ofta i politiserad form. "Gemenskapen är tidsålderns idol", heter det kort och gott hos Plessner.

Med "social radikalism" förstår Plessner ambitionen att omvandla samhället i dess helhet till en "gemenskap". Som hållning är den sociala radikalismen präglad av otålighet och brist på återhållsamhet, av en vilja att göra slut på främlingskapet. Plessner förnekar ingalunda att olika former av gemenskap har sin nödvändiga plats i varje samhällsordning, men i sin expansiva form överskrider gemenskapen sina gränser, blir farlig och måste bekämpas. Gemenskap föreligger för Plessner vidare i två former: som blods- eller kärleksgemenskap och som sak- eller övertygelsegemenskap. Medan den förra är en irrationell – varm – känslogemenskap, så är den senare en rationell – kylig – idégemenskap. Blods- eller kärleksgemenskapen samlas med nödvändighet kring någon form av ledargestalt, en konkret person, till vilken man känner sig emotionellt bunden; den kan omfatta familjen, släkten eller vänkretsen (blodsband är här ingalunda någon förutsättning). Dess patologiskt utvidgade form är för Plessner den "nationella kommunismen": folkgemenskapen. Sak- eller övertygelsegemenskapen samlas kring en abstrakt idé, som utgör ett högsta värde och som av medlemmarna uppfattas som förpliktande. Dess patologiskt utvidgade form är den "internationella kommunismen": mänsklighetsgemenskapen. Medan den enskilda personligheten i den förra typen av gemenskap förväntas vara en uppslagen bok som inte döljer någonting, är den enskilda personligheten i den senare typen av gemenskap av noll och intet intresse, emedan förverkligandet av den gemensamma idén är det enda som räknas.

GEMENSKAPENS "gränser" är av två slag: negativa och positiva. En negativ gräns är att gemenskapen med nödvändighet är relaterad till en "offentlighet" som sin omvärld; det finns en gräns för hur många människor vi kan stå så nära som gemenskapen kräver, det vill säga som vi kan relatera till genom äkta kärlek. Varje gemenskap är och måste vara en ö i det stora hav av människor som lever i den samhälleliga offentligheten och som vi måste relatera till på annat sätt för att över huvud taget kunna ha en relation till dem. Denna gräns gäller framför allt avgränsning av blods- eller kärleksgemenskapen. En annan negativ gräns hänger samman med livets korthet, dess tempo och nödvändigheten av att alltsomoftast under tidspress improvisera fram lösningar och beslut. Härmed är den gränslösa argumentationen och diskussionen oförenlig. Denna gräns sätter framför allt gränser för sak- eller övertygelsegemenskapens expansionsmöjligheter, som inbegriper en övertro på förnuftet, en "överskattning av anden" och dess makt.

Kärnan i Plessners argument är dock gemenskapens positiva gränser, närmare bestämt de värden som endast en samhällelig livsordning kan frambringa och underhålla. I ljuset av dessa värden framstår den utvidgade gemenskapen som i avsaknad av mänsklig värdighet och därför som föga eftertraktansvärd. Central är här förståelsen av samhället som ett öppet system för umgänge och kontakt mellan människor, som inte är närmare förbundna med varandra, som varken älskar varandra eller delar övertygelser och som därmed har med varandra att göra utan att för den skull nödvändigtvis bli mer än bekanta. I motsats till de båda gemenskapsformerna är samhället den verklighetssfär där man varken blottlägger eller uppger sin individuella personlighet, utan där man kämpar för att bevara sin mänskliga värdighet just genom att finna en balans mellan att visa upp sig själv och att dölja sig själv för andra. Samhället är för Plessner den scen där varje människas värdighet står på spel. Den risk som var och en som beträder denna scen med nödvändighet tar är att framstå som skrattretande, att förlora sin värdighet genom att bli utskrattad. Allt psykiskt som förlänas uttryck löper nämligen ständigt risken att slå om till det komiska.

MÄNNISKANS INRE kännetecknas för Plessner av en grundläggande "outgrundlighet", den yttre gestalt som det inre antar uttrycker aldrig fullt ut dess möjligheter. Härav dubbelheten i att vilja synliggöra och att vilja dölja, att förläna sig själv ett uttryck, men att inte uppgå i det, att vara mer än denna gestalt. Den mänskliga värdigheten består i att upprätthålla en harmoni mellan inre liv och yttre uttryck; om vi i alltför hög grad misslyckas med detta, framstår vi som skrattretande. Den som utger sig för att vara en stor

konstnär, men endast producerar kitsch blir snart nog just skrattretande. Mera allmänt hotar allt inre att devalveras så snart det uttrycks i offentligheten. Två förälskade som viskar till varandra: "Att skiljas är att dö en smula" må känna det i djupet av sitt hjärta, men en tredje person som snappar upp orden hör meddetsamma det klyschiga och kan förmodligen inte låta bli att dra på munnen. Slutligen är, om vi får tro Plessner, varje människa på något sätt en karikatyr av sig själv.

Samhället är den stora scen där vi dagligen kämpar för att upprätthålla vår värdighet, ständigt beledsagade av risken att förlora ansiktet. Detta måste vi nyktert räkna med, men vi behöver inte stå handfallna, utan kan försöka skydda oss mot denna fara. Detta gör man genom att klä sitt uttryck i en form, att anamma ett formspråk som fungerar som en skyddande rustning och som, i bästa fall, gör oss oangripbara. Människan behöver enligt Plessner något av en stödkorsett för att kunna framträda i offentligheten. Vad det handlar om är att upprätta och upprätthålla ett avstånd, som varken är för litet eller för stort, varken en kärleksgemenskaplig närhet, där vi fullständigt blottlägger oss för varandra eller en sakgemenskaplig distans, där vi tvingas bli likgiltiga för varandra. De värden som tillkommer samhällslivet är de som gör det möjligt att finna den rätta distansen till andra människor. Vi rustar oss för livet i offentligheten genom att ikläda oss en "mask", genom att spela en "roll", en mask eller roll med vars hjälp vi både visar och döljer oss: detta är jag, men jag är samtidigt mer än så. Den som vill beträda och uppträda på samhällets scen måste enligt Plessner, just för att kunna upprätthålla sin värdighet, ikläda sig en mask, spela en eller flera roller. "Endast spelförstörare och tyskar vill se bakom masken" (Heine) – och den utvidgade kärleksgemenskapens förespråkare, måste man tillägga.

HUR GÖR MAN SIG oangripbar? Två civilisatoriska inrättningar hjälper en på traven: "ceremoniel" och "prestige". Ceremonier och ritualer, som förekommer bland alla folk i varierande omfattning, utgör just formspråk med vars hjälp man både uttrycker och döljer sig. Redan olika hälsningsceremonier bidrar till att pröva ut och upprätta rätt distans mellan människor. Den som uppträder på ett korrekt sätt är så långt oantastlig, såvida man inte i gemenskapens namn förkastar alla konventioner och kräver att man talar direkt från hjärta till hjärta. Ur detta perspektiv är hövlighetsformernas förändring långt ifrån någon petitess, utan indikerar, ja uttrycker, genomgripande samhälleliga väderomslag. En annan skyddande rustning som bidrar till att göra oss oangripbara är prestigen. Prestige tillkommer enligt Plessner den som förmår att ge sitt inre ett adekvat yttre uttryck, som kan sägas vara förkroppsligad i sitt verk, men också den som uppvisar en konsekvens i livsföringen, vilken skvallrar om en föreliggande inre harmoni och klarhet över målen. Därmed öppnas ett spelfält för mänsklig strävan, ett dynamiskt fält där ambitionen och äregirigheten får utrymme, där det innovativa och nyskapande är på sin plats och som kontrasterar mot ceremoniernas mera bundna formspråk.

OLIKA SAMHÄLLSSFÄRER kräver olika mänskliga förhållningssätt: affärer och ärenden kräver av sina handhavare framför allt "diplomati", umgänge och sällskapsliv kräver av människor framför allt "takt". Diplomati är konsten att undvika öppen konflikt, att få igenom sin vilja utan att kränka motpartens värdighet. Målet är att träffa fördelaktiga överenskommelser; hot, list och övertalning förblir legitima medel så länge man respekterar motpartens frihet och inte griper till våldshandlingar. Diplomatisk konst är att, i stället för att kränka motparten, låta denne behålla skenet av att vara en jämbördig part och lika delaktig i den träffade överenskommelsen. En specifik form av diplomati utgör politiken. Ett flagrant exempel på hur man inte är den politiska uppgiften vuxen utgjorde enligt Plessner den tyske rikskanslern Bethmann-Hollweg, när denne i första världskrigets inledningsskede tillstod att Tyskland begick en orätt genom att marschera genom det neutrala Belgien: detta hade han kunnat tillstå som privatperson, men inte som statsman (en Bismarck skulle aldrig ha gjort detta). I stället för att spela det diplomatiska spel som hans ämbete ålade honom att göra, var Bethmann-Hollweg uppriktig, talade ur hjärtat, och förde därigenom in en gemenskapsmoral i politiken.

Plessners skrift kan även tolkas som ett liberalt manifest och försök till att visa varför det finns två former av totalitarism, två och endast två.

Takt är diplomatins motsvarighet i umgänget. Största möjliga skonsamhet människor emellan är vad takt syftar till och förutan vilken umgänget snabbt skulle förgiftas av ömsesidiga kränkningar. Att diskret låta någon förstå är att visa takt och förskonar den andre från en kränkande tillrättavisning. Känslan för takt väljer med förkärlek det indirekta uttrycksmedlet, att uttrycka sig via en omväg, medan den taktlöse direkt säger sitt hjärtas mening i alla väder. Att inte oombedd träda någon för nära inpå livet är redan det ett exempel på takt. Även takt handlar således om att finna den rätta distansen till andra människor, liksom taktlöshet är ett tecken på att man misslyckats med detta. Taktlös är även den som är alltför tydlig i sina avsikter, så som det alltför ivriga medlidandet blir kränkande: "man märker avsikten och blir förstämd" (Goethe).

Ceremoni och prestige, diplomati och takt är samhälleliga inrättningar och förhållningssätt som reglerar distansen människor emellan, mellan människor som har att göra med varandra utan att nödvändigtvis vilja det, och som gör det möjligt för människor att mötas utan att översvämma varandra och att fjärma sig från varandra utan att bli fullständigt främmande och likgiltiga inför varandra. Dessa specifika samhällsvärden eller, som Plessner också säger, värdeekvivalenter utgör på samma gång gemenskapens positiva gränser. Tillåts gemenskapen att expandera utan inskränkningar, så undergrävs dessa värden alltmer och vi kvävs av kärleksgemenskapens närhet eller fryser till is genom sakgemenskapens likgiltighet för den enskilda personligheten. Den som vill vara med och spela det stora samhällsspelet, där ytterst den mänskliga värdigheten står på spel, kan inte göra avkall på ceremoniel, på strävan efter prestige, på diplomati och takt.

PLESSNERS SKRIFT är ett försvar av civilisation och offentlighet, en plaidoyer för indirekthet i umgänget och ett visst nödvändigt främlingskap. Den är också ett försvar för en form av borgerlighet i en tid när denna var hotad från flera håll. Såtillvida positionerar sig Plessner som en "borgerlig borgare", i opposition till alla åt höger och vänster avfallande borgare. *Grenzen der Gemeinschaft* är en skrift rik på inspirationskällor, rik på implikationer och rik i sina beröringspunkter. Vad som följer är inte mycket mer än en kavalkad av stickord. Plessner anknyter utan tvekan till 1500- och 1600-talets moralistik och föreställningen om en *honnête homme*, en mästare i konversation och takt, behärskande konventionerna utan att behärskas av dem. Det föreligger likaså beröringspunkter med den nya saklighetens kyliga persona präglad av en nykter, osentimental och illusionslös syn på sig själv och andra. I dessa farvatten skulle man möjligen kunna återfinna ett bepansrat maskulint jag som ideal. Å andra sidan skulle väl ingen påstå att taktkänsla är något som specifikt utmärker den manliga delen av befolkningen, och knappast heller det "gracens etos" som enligt Plessner hör hemma i det offentliga livet.

PLESSNERS SKRIFT kan även tolkas som ett liberalt manifest och försök till att visa varför det finns två former av totalitarism, två och endast två. Kopplingen till Tönnies och diskussionen kring dennes berömda begreppspar finns där naturligtvis. Plessner föregriper vidare Erving Goffman när det gäller att tolka och utlägga samhället som en scen, där vi alla framträder och spelar roller och där *impression management* är en nödvändig livsstrategi. Starka beröringspunkter finns även med Norbert Elias framställning av civilisationsprocessen och framväxten av alltmer kontrollerade uttrycks- och umgängesformer, inklusive hovsamhället och dess förkonstlingar som en nyckelfas i processen. Men det finns likaså beröringspunkter med Hans-Peter Duerrs mottes, att i princip alla samhällen rymmer en skamkultur som markerar distanser och anger hur mycket som kan visas respektive vad som måste döljas. Plessner föregriper vidare utan tvekan Richard Sennetts tankar om "intimitetens tyranni" i *The Fall of Public Man* (1974). I förlängningen tycks mig även finnas beröringspunkter med Avishai Margalits uppmärksammade bok från 1996 om "det anständiga samhället".

Hur Plessners skrift kan relateras till debatten mellan liberaler och kommunitarister är slutligen en svårbesvarad fråga. Denna debatt tycks till att börja med försiggå under omvända förtecken: "Det individualiserade samhället är tidsålderns idol". Vad kommunitaristerna pekar på är snarast "samhällets gränser" och de positiva värden som är förbundna med gemenskaper. En föga utvecklad, men central tanke hos Plessner är att staten är den instans som har till uppgift att upprätthålla den rätta balansen mellan gemenskap och offentlighet, som skall garantera gemenskapen ett utrymme och samtidigt hindra att denna svämmar över sina gränser. Som bekant misslyckades Weimarrepubliken grundligt med att upprätthålla en sådan balans.

Hänvisningar:

Grenzen der Gemeinschaft finns översatt till engelska under titeln *The Limits of Community. A Critique of Social Radicalism* (1999).

Ett diskussionsband som ur olika aspekter belyser Plessners skrift utkom 2002 i form av *Plessners "Grenzen der Gemeinschaft". Eine Debatte.*

Helmuth Plessner-sällskapets hemsida finner man på www.helmuth-plessner.de

En vattengrav skiljer Afrika från Europa

REPORTAGE/ Lampedusa. Den nya färdvägen för flyktingar till Europa går från Libyen till Syditalien. Ett tiotal sjömil norr om Afrika ligger den lilla italienska ön Lampedusa, som ideligen tar emot överlastade flyktingbåtar. Färden har varit ytterst riskabel. På ön är det en lägerliknande förläggning som väntar.

LISA IRENIUS
Frilansskribent och författare

EN SOPTIPP PÅ Lampedusa, Italiens sydligaste ö, en eftermiddag i oktober. Luften är tät av ettriga flugor och en bedövande från stank. Skrikande fiskmåsar gör störtdykningar mot svettiga matrester. Vid staketen rotar tre män bland metallskrot från vespor och minijeepar. Jag står mitt på soptippen, vid foten av dess högsta bråteberg. Det är flera meter högt och väller oformligt och oregerligt ut åt alla håll. Det har en märklig konsistens: sönderslitna färgglada träbitar, tygstycken, gummibitar, skosulor och plastflaskor.

Bredvid mig står Baldassarre Giglione, kommunalråd med ansvar för turism på Lampedusa, och nickar nästan förnöjsamt åt berget.

"Där är det alltså", säger han, "där ser du lämningarna från flyktingarnas båtar." Han tror att det är en 300 båtar som ligger där, nedmalda till små bitar. "Vi vet inte vad vi ska göra av dom annars. Det kommer ju nya hela tiden. Nu har det hunnit bli fullt igen nere i hamnen."

Titt och tätt anländer små trä- och gummibåtar till Lampedusa, fulla av flyktingar från Afrika. I många fall kommer de från libyska hamnar, som Sfax. Libyen–Lampedusa är sedan ett par år den nya rutten för illegal invandring till Europa. Det är ett mycket stort fenomen som har koncentrerats till en mycket liten ö, med en yta på ca 20 kvadratkilometer och en lokalbefolkning på knappt 5 000 personer. Bara i juni i år kom över 2 500 flyktingar till ön. I slutet av oktober anlände 800 flyktingar inom loppet av ett dygn.

MEN MÅNGA AV DEM som lämnar Afrika med Italien i sikte kommer aldrig fram. I slutet av oktober anlände en "Dödens båt" till Lampedusa, med bara ett fåtal överlevande. Den rangliga båten hade drivit omkring i flera veckor och dess passagerare hade dött av köld och hunger, minst 50 döda människor uppgavs ha slängts överbord. Sicilienkanalen har blivit "vattengraven", Europas motsvarighet till sundet mellan Kuba och Florida. Mörka rykten florerar. Både italienska och tunisiska fiskare lär exempelvis ha sett "en kropp utan huvud" flyta runt i traktens vatten, utan att någon vågat plocka upp den. Till slut fäste några tunisiska fiskare den döda kroppen vid en boj för att den skulle kunna hämtas av en motorbåt. Detta sägs ha resulterat i en internationell tvist mellan tre länder, som alla avsade sig ansvaret för liket. Nyhetsmedierna har spridit bilden av Lampedusa som "ön omringad av döda".

... för flyktingarna representerar Lampedusa räddningen snarare än döden, tragedierna med dödlig utgång sker vanligtvis långt härifrån.

Denna bild står i skarp kontrast till den sicilianska öns andra ansikte mot omvärlden: semesterparadiset med orörda vita stränder och glasklart azurblått vatten. Genom filmen *Respiro* av Emanuele Crialese, som har haft framgång i Frankrike och Storbritannien, blev Lampedusa känt också utanför Italien som ett drömresemål. En undanskymd och genuin plats, skyddad från tidens gång, med undersköna kuster och intima naturhamnar.

I JUNI FÖRRA ÅRET blev det en häftig kollision mellan semesterparadiset och flyktingmardrömmen, när italienska tidningar basunerade ut att fiskarna fick så många döda kroppar i sina nät att det inte längre gick att äta färsk fisk på ön. Fisken sades äta av liken. Som följd av det avbokade många juli-turister sina resor. Och i lokalsamhället har allt som rör flyktingar, död och journalister blivit mycket laddat.

Kommunalrådet Baldassarre Giglione vill därför gärna själv organisera vårt besök på ön. Han föser bort oss från soptippen och in i sin lilla bil för att fortsätta rundturen. När kombinationen fisk och människolik kommer på tal, slår han argt på ratten och ryter: "Det är bara påhittat alltihop!". Nu ska han visa "det riktiga Lampedusa".

Den lampedusanska verkligheten strömmar förbi utanför bilfönstren och är karg, platt, öde och obebyggd utanför den enda hamnstaden. Om man vill vara uppriktig går det inte att skildra ön vare sig som himmel eller helvete. Den är varken eller. Knappast ett paradis; ingen odlar längre de ynka jordplättarna, hela ön är förtorkad och stenig och dessutom skräpig. Knappast ett dödsrike; på uteserveringarna sitter turister och stoppar glatt i sig friterade calamari, på stranden hojtar förtjusta barn som tror att de har fått syn på en havssköldpadda. Och för flyktingarna representerar Lampedusa räddningen snarare än döden, tragedierna med dödlig utgång sker vanligtvis långt härifrån.

Vid den här tiden på året, när den värsta turistsäsongen är förbi, ter sig Lampedusa mest som ett ingenmansland. Både gokartbanan och Akuna Matata, öns enda diskotek, står igenbommade. Flyktingarna som kommer slussas snabbt vidare med flygplan till olika mottagningar runt om i Italien, bara deras små båtar blir kvar. Lokalbefolkningen identifierar sig inte med någon. "Vi betraktar oss varken som sicilianare, italienare eller afrikaner. Vi är lampedusabor helt enkelt", säger Baldassarre Giglione.

Den europeiska gränsen går ett tiotal sjömil utanför Lampedusas kust. Hur kompakt är den? Är den europeisk eller italiensk i första hand? Hur ska en överträdelse av gränsen tolkas, som ett hot mot säkerheten eller ett rop på hjälp? Hur påverkas gränsen av den lokala verkligheten? I förlängningen handlar det om gränsens roll i demokratin. I boken *Nous, citoyens d'Europe? Les frontières, l'État, le peuple* skriver den franske filosofen Étienne Balibar att gränsen är "en alltigenom odemokratisk förutsättning [...] för de demokratiska institutionerna". Han menar dock att det vore möjligt att demokratisera Europas gränser.[1]

GEOGRAFISKT SETT tillhör Lampedusa den afrikanska kontinenten. Här syns likadana gulvitbruna klippor som i det närbelägna Tunisien. Sicilien, Lampedusas administrativa hemvist, ligger betydligt längre bort – det tar nära en timme med flyg till Palermo. Detta kan alltså inte sägas vara en "naturlig" gräns för Europa. Men kan man över huvud taget tala om "naturliga" gränser? Vad skulle då hända med till exempel Linosa, den lilla vulkanön som sticker upp ur havet som från ingenstans, en timme norrut med båt från Lampedusa?

"Naturliga gränser" finns inte och har aldrig funnits, menar Balibar. Gränser är historiska institutioner, vilkas juridiska definition och politiska funktion förändras. På senare år har den europeiska gränsen fått en starkare politisk laddning. Metaforen "Fästning Europa" har fått stort genomslag och låter förstå att den rika världen barrikaderar sig bakom alltmer svårforcerade skyddsmurar.

Jag kom till Lampedusa med en vag föreställning om hur "Fästning Europa" skulle te sig i verkligheten.

Så fort jag kommit ur flygplanet bekräftades och förstärktes mina förutfattade meningar: Framför ögonen hade jag kompakta staket toppade av tjocka taggtrådsrullar. På andra sidan gick det att ana en grupp personer med svart hår och mörk hy – "extracomunitari", "utomeuropéer". Det jag såg var öns flyktingmottagning, som ligger i anslutning till flygplatsen.

När jag lite senare samma dag åkte utmed kusten försvagades dock bilden av fästningsmuren. Lampedusas sydligaste kust har ingenting av de branta Gibraltarklippornas ointaglighet. Här finns i stället många små långgrunda stränder och vattnet på den södra sidan av ön är ofta lugnt och stilla. Allteftersom jag tillbringade mer tid på ön kom jag att tycka att gränsen som institution påminde mer om ett slags dammsugare än en fästning.

Första natten på ön hörde jag förutom cikadornas gnisslande ett konstant brummande ljud. Jag trodde först att det kanske var havet, men tydligen var det en helikopter från tullmyndigheten Guardia di Finanza. "Eller ett passagerarplan som kom för att flyga mer flyktingar över till fastlandet", förklarar Baldassarre Giglione i bilen. Den lampedusanska gränsen är knappast tyst och passiv som en mur. Den lever och låter, brummar, dånar, mullrar av patrullbåtar, flygplan och helikoptrar i ständig rörelse. Men den främsta anledningen till att jag kommer att tänka på en dammsugare är den "insugnings-" och avskiljningsprocess, som dessa människor blir föremål för.

Likt oönskade och hjälplösa dammtussar sugs de in i ett slutet maskineri för att till sist samlas på ett och samma ställe. När helikoptrarna upptäcker en flyktingbåt ute till havs åker patrullbåtarna ut för att hämta in den. Sällan händer det att flyktingar landstiger obemärkta på Lampedusa. När det händer är man noga med att snabbt fånga in dem för att föra dem till flyktingmottagningen. Där tillbringar de några dagar och slussas sedan vidare till större flyktingmottagningar på fastlandet eller på Sicilien. Där skiljs "flyktingar" från "illegala invandrare". De senare avvisas ur landet. I de fall man inte lyckas ta reda på en individs identitet får denne efter 60 dagar lämna mottagningen med uppmaningen att på egen hand åka ut ur Europa. Dammsugaren Europa har städat upp runtomkring sig och slänger dammsugarpåsens innehåll tillbaka ut genom fönstret. På många sätt tycks denna konstruktion minst lika ogästvänlig som en fästning. Å andra sidan rymmer den kanske fler kryphål och blir på så vis mer human.

"Italien är i färd att bli den främsta porten in till Europa. Samtidigt har Italien nyligen passerat Storbritannien och blivit Europas tredje största invandrarland, efter Tyskland och Frankrike", sade sociologen Umberto Melotti när jag träffade honom någon vecka senare på La Sapienza-universitetet i Rom. "'Fästning Europa' är ett ideologiskt begrepp som syftar till att framställa EU i dålig dager. I Italiens fall är det dessutom helt missvisande, man borde snarare tala om ett durkslag, ja ett sådant man häller pasta i."

Drunknade. Minst nio människor i en liten båt omkom efter att ha kapsejsat på syditalienskt farvatten.

Foto: AP/Pressens Bild

Umberto Melotti har studerat hur olika politiska kulturer, bland annat synen på medborgarskap, påverkar migrationspolitiken. Enligt honom skiljer sig Europas länder fundamentalt i grundsynen på invandring. Men nu håller det på att ändras. Ett första steg mot gemensam europeisk migrationspolitik togs i Maastricht 1992. Genom inrättandet av EU institutionaliserades ett mellanstatligt samarbete inom rättsliga och inrikes frågor, inklusive invandrings- och asylfrågor. 1999 års Amsterdamfördrag förutsåg sedan att detta samarbete skulle överföras till överstatlig nivå inom en femårsperiod, med 30 april nästa år som slutdatum. Steg mot tätare samarbete har tagits vid toppmötena i Tammerfors (1999), Laeken (2001), Sevilla och Köpenhamn (2002).[2] Man har infört flyktingpolitiska miniminormer med frihet för medlemsländerna att lägga ribban högre. Det liggande grundlagsförslaget föreslår att gemensamma regler ska införas, vilket har stöd bland annat hos den svenska regeringen.

DEN GEMENSAMMA flyktingpolitiken var en prioritet för höstens italienska ordförandeskap. Italien hör till de länder som ivrigast påhejar gränspolitiskt samarbete, motiverat av landets geografiska läge och över tusen mil långa kuststräcka. Den Berlusconi-ledda regeringen har dock inte lagt grunden för något större förtroende i frågan. Reformminister Umberto Bossi (Lega Nord) hävdade en gång att man borde sätta ut torpedbåtar och skjuta skarpt mot flyktingbåtarna. Det var i juni, samtidigt som EU:s regeringschefer sammanträdde i Thessaloniki och strax efter en av årets Lampedusarelaterade tragedier. En båt med 250 passagerare hade sjunkit på tunisiskt vatten, bara 41 överlevde.

Men även om det är minst sagt anmärkningsvärt att en medlem av den italienska regeringen kan göra ett sådant uttalande, bör det inte betraktas som karaktäristiskt för hela regeringen och särskilt inte för Italien i allmänhet, påpekar Umberto Melotti.

"Paradoxalt nog har Italien faktiskt varit ett föregångsland för en humanare europeisk flyktingpolitik. Italien har nyligen förvandlats från emigrant- till immigrantnation, och fick en lagstiftning som reglerade invandring först år 1986. Den präglades då av humanitära värderingar och en vilja att kombinera samhällelig integration med en respekt för invandrarnas kulturella identitet, bland annat mot bakgrund av italienarnas egna erfarenheter i andra länder." Enligt Melotti bär italiensk invandringspolitik också spår av en svag nationalkänsla, en stark tilltro till universalismen, den katolska kyrkan samt en internationalistisk vänster. Men han tillägger att italiensk invandringspolitik även utmärker sig genom mindre ärevördiga drag. "Den premierar dem som bryter mot lagen framför dem som respekterar den. Av de 2,5 miljoner invandrare som i dag vistas här lagligen har 1,8 miljoner tagit sig in i landet illegalt." Med jämna mellanrum utfärdar de italienska myndigheterna amnesti för dem som befinner sig "utan papper" i landet. En femte "amnestiprocess" behandlar just nu 700 000 förfrågningar.

Hur man än bedömer den italienska politikens "humanitära" dimension, är det mycket som talar för att den gräns som går en bit utanför Lampedusa ännu är specifikt italiensk, och inte bara europeisk. I ett uppsats om europeisk säkerhetspolitik gör statsvetaren Michael Pugh stor skillnad på fransk, spansk och italiensk gränspolitik i Medelhavet. Endast Spanien liknas vid en "fästning". Enklaverna Ceuta och Melilla gör Spanien till den enda europeiska stat som har landgränser i ett område som inte är en del av Europa och som inte räknas som en potentiell del av EU.[3] Gränsens egenskaper bestäms nämligen inte bara av dess "nationalitet" utan även av dess fysiska former, om den löper genom land eller över hav. Havsgränser är speciella, en "komplex" historia som måste utredas bättre, tycker EU-kommissionen. Hur ska man betrakta en gräns som går mitt i ett stort böljande hav? Vad gör man, när en liten träbåt med alldeles för många passagerare olovandes guppar över den – är det ett hot mot "rikets säkerhet"?

BALDASSARRE Giglione styr bilen mot Lampedusas västra och ödsli-

gaste ände, där en militärbas med en hög parabolmast tronar. "Vi måste vara särskilt noga med säkerheten här vid gränsen", säger han och påminner om hur världens ögon riktades mot Lampedusa år 1986, när Libyens överste Gaddafi attackerade ön med missiler. Giglione påstår att terrorister gömmer sig också bland båtflyktingarna, och hävdar med viss stolthet att de har gripit "både en och annan terrorist med koppling till bin Ladin och Saddam Hussein med flera".

På Lampedusa är man noga med att skilja på två sorters utlänningar: turister och "de andra". "De andra" vet man dock inte riktigt vad man ska kalla. Claudio Scalia, ansvarig för flyktingmottagningen, talade utan undantag om *profughi*, flyktingar. "Jag tror inte att någon ger sig ut på en så riskfylld resa om det inte är en sista utväg", sade han. Borgmästaren talade växelvis om "flyktingar" och *immigranti*, invandrare. Giglione säger *extracomunitari*, utomeuropéer. Det gjorde också barägaren Rosario Costanzo, som gav *gli extracomunitari* skulden för sommarens försämrade affärer. I Italien hör jag ofta annars *immigranti illegali*, eller *clandestini*, illegala invandrare. Dessa utlänningar utmärker sig alltså genom att de har något olagligt, "skyldigt", över sig. Som den brittiske journalisten Jeremy Harding påpekar i boken *De ovälkomna* så betraktas de som på olaglig väg tar sig in i ett land som olagliga själva. "I botten på EU:s flyktingfilosofi ligger en anklagelse om dubbel brottslighet: inte nog med att de nonchalerar nationsgränserna, de slår sig dessutom ihop med kriminella människosmugglarligor som hjälper dem att göra det." Harding påpekar att länder som undertecknat 1951 års Genèvekonvention inte får straffa asylsökande för att de olagligt tagit sig in i ett land, men att koppla ihop dem med brottslig verksamhet är i sig en lömsk form av bestraffning. Det leder till att de flesta anspråk på asyl anses vara "falska", vilket legitimerar sämre behandling av asylsökande.[4]

BÅTFLYKTINGARNA HAR i allt större utsträckning kommit att betraktas som ett hot mot Europas säkerhet, menar både Harding och Pugh. Pugh anser att synen på flyktingbåtarna bygger på en syn på havet som ett medel för invasion. Denna uppfattning förstärks av mediernas sätt att beskriva situationen; man talar om flyktingströmmar eller en ny våg av flyktingbåtar. Det suddar ut flyktingarnas individualitet och får deras ankomst att påminna om ett slags naturkatastrof. Riskbilden blir uppochnedvänd: Man talar om ett hot mot "säkerheten" snarare än mot de människor vilkas säkerhet är hotad.[5]

En invändning är att medierna faktiskt lyfter fram den mänskliga tragedin. I mediernas ögon kan ju döda människor och enstaka överlevande ofta te sig mer intressanta som artikelobjekt än rikets säkerhet. Frågan är dock om inte även denna dramatik riskerar att slå fel. Den kan exempelvis instrumentaliseras av politiker, som Italiens inrikesminister Giuseppe Pisanu. När han beskrev sjöolyckan utanför Lampedusa i slutet av oktober som "en tragedi som tynger hela Europas samvete" var det bland annat för att tvinga fram hårdare gemensamma tag mot invandring och människosmuggling. Människosmuggling har blivit en jätteindustri och omsätter flera miljarder euro årligen på svarta marknaden. Den är både lönsammare och smidigare än cigarettsmuggling: flyktingarna betalar uppemot tjugo tusen kronor för en enkelbiljett till Europa och de lastar själva in sig i båtarna.

Storsmugglaren "Mister Tony" tjänade 15 miljoner dollar på att illegalt föra in 25 000 personer i Europa under åren 1988–1996. I dag står han inför rätta i Italien för vållande till annans död, till följd av en sjöolycka som inträffade julen 1996. Nära 300 flyktingar miste livet då deras båt kolliderade med ett fartyg mellan Malta och Sicilien.[6]

Det enda sättet att begränsa denna handel med människor tycks vara att öka möjligheterna till legal invandring i Europa.

Europas hårdare tag mot människosmugglarna kan dock få perversa effekter, påpekar Jeremy Harding: de gör bara flyktingarnas resor än mer riskfyllda. Det enda sättet att begränsa denna handel med människor tycks vara att öka möjligheterna till legal invandring i Europa. Vad skulle hända om det var möjligt att röra sig friare ut och in i Europa? frågar sig Harding och menar att det inte är säkert att folk från övriga delar av världen skulle vilja bosätta sig här permanent. För närvarande tycks dock Europa sakna modet att luckra upp sina gränser.

VAD SKA MAN då göra för att få ett slut på tragedierna utmed Medelhavsgränsen? På Lampedusa ger alla samma svar: Öka välståndet i ursprungsländerna. Och hur ska det gå till? Vissa svarar: EMP. Det står för Euro-Mediterranean Partnership. I början av december träffades politiker från Europa och Nordafrika i Neapel för att diskutera en utveckling av detta Medelhavssamarbete. Det inleddes i Barcelona år 1995 och ska göra Medelhavsregionen till ett frihandelsområde till år 2010. Förhoppningen är att närmare relationer till grannarna ska få den europeiska välfärden att smitta av sig. Kanske lite som arkitekten Rem Koolhaas har föreställt sig EU:s utveckling; "blueurope" vet inga gränser utan rinner ut som blå färg över hela jordklotet. Med EU-kommissionens ordförande Romano Prodis ord heter det att grannskapspolitiken är "ett förutsättningslöst, samarbetsinriktat svar på frågan om vad vi ska göra med Europas gränser." Vi kan inte utvidga Europa i all framtid, menade Prodi i ett tal i Bologna i maj, men EU måste skapa nya perspektiv för grannländerna på andra sidan Medelhavet. EMP-processen syftar bland annat till att finna positiva lösningar på flyktingfrågan, öka kulturutbytet i Medelhavsregionen och bidra till framväxten av ett civilt samhälle som spänner över gränserna.[7]

Medelhavssamarbetet kan antas göra gränsen blekare. Är det möjligt att här tala om en "demokratisering" av gränsen? Étienne Balibar påpekar att en sådan demokratisering inte är samma sak som att öppna eller ta bort gränsen, vilket enligt honom bara skulle leda till en utbredning av en rå kapitalism, där människor förvandlas till varor. I stället gäller det att "förhandla om överskridandet av gränser"; gränserna bör inte vara föremål för unilaterala politiska diskussioner, utan ett slags allmän rättighet att cirkulera och uppehålla sig i världens länder bör utvecklas på global nivå.

Avgörande för om samarbetet i Medelhavet kommer att utvecklas "demokratiskt" är kanske huruvida man genom ökat välstånd syftar till att dämpa eller förenkla rörelserna över gränsen. I det förra fallet kan man tvingas upprätthålla en repressiv, unilateral gränspolitik. Som bland annat Saskia Sassen har visat, leder ökat välstånd i ett land inte alltid till minskad utvandring, ibland är det rentav tvärtom.[8]

En bättre ekonomisk och politisk utveckling i de afrikanska länderna skulle däremot avdramatisera rörelser över Medelhavsgränsen. Och den verklighet som redan existerar i det fördolda i regionen, och som består av intensivt företagande och resande mellan de två världarna, skulle kunna bli laglig. Det skulle underlätta och förstärka de personliga banden mellan Europa och Afrika; genom att hålla många familjer isär genomborrar gränsen i dag privatlivet.

"'Demokratisering av gränsen' är ett intressant koncept", skriver Michael Pugh till mig i ett e-brev. Men han säger sig vara skeptisk till EU:s förmåga att lösa problemen i regionen och driva en human flyktingpolitik. Tyvärr finns det anledning till hans skepsis; Pugh är heller inte ensam om att frukta att en gemensam europeisk gränspolitik kommer att medföra obehagligt hårda tag mot flyktingar. "Nyckelbegreppet är 'kontroll'", skriver han: "Vem skulle 'kontrollera' Medelhavet? Man skulle behöva något slags övergripande sjöfartsmyndighet. Men det skulle väcka två svåra frågor: För det första att de som förvägras resa inte skulle kunna göra sina röster hörda, bara de stater som är utgångspunkt och mål för resan. För det andra skulle det kunna medföra en hårdare definition av gränsen än den som finns i dag?"[9]

SNARARE ÄN ATT utveckla storpolitiska projekt önskar Pugh ta till vara det "humanitära system" som redan har utvecklats till havs. Det kan definieras som en sammansättning av sjöfartsrelaterade lagar, normer och praxis, som redan tillämpas av havets aktörer (både enskilda länder och båtfolk, skeppare, rederier, försäkringsbolag, organisationer) och som förmedlas av den multilaterala sammanslutningen IMO, International Maritime Organisation. Inom detta system råder det ingen tvekan om vars och ens skyldighet att undsätta personer i nöd på sjön.

Behovet av att betrakta flyktingar som resenärer i nöd snarare än ett hot mot säkerheten bekräftades av Luca, besättningsman på en båt tillhörande tullmyndigheten Guardia di Finanza. Guardia di Finanza på Lampedusa har stränga order om att inte prata med journalister, men när vi träffade Luca nere i hamnen pratade han gärna lite i alla fall. Under tiden hoppade några av hans kolleger av och ombord motorfartyget iklädda sandaler, badshorts och dykarutrustning, för att senare komma tillbaka med ett knippe märkliga fiskar i handen. Luca hävdade att flyktingarna brukade bli glada då de såg Guardia-båtarna. "De är helt utmattade, de har rest tre, fyra dygn till havs, ganska planlöst, ofta utan kompass och med endast en liten utombordsmotor. De frågar: 'Vart tar ni oss?' Vi svarar: 'Italien.' Då brukar de bli lättade. En del av dem har varit i Italien förut och pratar italienska. De kommer från Maghreb men också från Centralafrika. De små båtarna har kastat loss från hamnar i Tunisien, de stora i Libyen. Vi brukar småsnacka lite. De är bra människor. Men de har inga möjligheter till bra liv i Afrika."

Gränsmyndigheterna på Lampedusa har fått kritik för att inte sköta sitt jobb ordentligt. Mitt i sommaren gled en båt med 107 flyktingar oupptäckt in i Lampedusas hamn.

"Det är svårare än vad folk tror. Båtarna är så små, det går inte att se dem på radarn. Helikoptrarna spanar efter dem från luften. Vi åker ut när de har sett något."

Sedan fick vi inte prata mer för då kom *il comandante*, kapten. Han kom bärandes på en stor tårta, inslagen i rosa papper och silkeband, vilket tog udden av hans auktoritära framtoning. Med ett urskuldande leende hänvisade han ändå till "bestämmelserna".

I LAMPEDUSAS lilla stökiga hamn tronar de grå Finanzabåtarna bredvid stora vita båtar som används av kustbevakningen, Guardia Costiera. Där syns också mindre båtar tillhörande militärpolisen, *carabinieri*, den vanliga polisen samt hamnmyndigheten, Capitaneria di Porto. Det är alltså ganska många personer som på olika vis är inblandade i den känsliga flyktingfrågan. Men den stora apparaten går trots allt ganska obemärkt förbi på Lampedusa. Här råder ingen känsla av undantagstillstånd. Flyktingarnas ankomst är vardag, avlägsen den dramatik som präglar nyhetsinslag och ministeruttalanden.

"När det kommer fyrtio personer i en liten gummibåt avsedd för tio kan man inte längre tala i termer av gränskontroll. Då är det en humanitär fråga", sade bestämt Bruno Siragusa, borgmästare på Lampedusa, när vi träffade honom i den skola där kommunen håller till medan stadshuset renoveras. Han var ganska ledigt klädd och bar mörka solglasögon. Flyktingfrågan tycktes han axla med pragmatiskt lugn och ett slags stillsam sorg över den misär, fattigdom och olycka företeelsen vittnar om. Flera gånger har han bett den nationella regeringen om materiell hjälp. Om mer pengar till flyktingmottagningen. Om fler kistor till de döda. Han har fått till stånd en luftbro mellan Lampedusa och fastlandet, han har fått löfte om en större och bättre flyktingmottagning. Bruno Siragusa är en före detta läkare som fick nog av administrationens ineffektivitet och som ville se saker hända. Silvio Berlusconis ideologilösa parti öppnade vägen in i politiken; under samtalet med Siragusa kunde jag för första gången förstå Forza Italias lockelse. Han tycktes framför allt driven av viljan att få saker och ting att fungera någorlunda smidigt. Ingen panik och hysteri, ingen uppgivenhet och likgiltighet. Bara lugnt, normalt, vardagligt.

Michael Pugh konstaterar att små kustsamhällen ofta förhåller sig på ett annat sätt till båtflyktingar än regeringar och centrala myndigheter; de erbjuder gärna hjälp, uttrycker större empati och förståelse. Det tycks gälla lite överallt. Då hundratals båtflyktingar anlände till de grekiska öarna Evia och Zakynthos hösten 2001 fick de omedelbar hjälp från lokalsamhällena. Det är den lampedusanska hemsidan www.isoladilampedusa.it som ger ett enkelt, praktiskt förslag som jag underligt nog inte hört någon annanstans: "Nu räcker det med sjötragedierna, låt oss sätta in ett passagerarfartyg mellan Tunisien och Sicilien!"

Till Italien och tillbaka. Libyer på väg ombord på en färja som skall föra dem till en flyktingförläggning på Sicilien. Där registreras de för att sedan utvisas om de inte bedöms vara flyktingar. Foto: Vince Gerace/Corbis/Scanpix

Gränssamhällets humana, vardagliga inställning borde genomsyra behandlingen av flyktingfrågan också på central nivå, anser Pugh. Migration borde i högre grad behandlas som en politisk fråga bland andra och betraktas som en odramatisk del av det sociala, ekonomiska och politiska livets vardag. Det är talande att sjöfartstraditionen är fri från "securitisation", den process där företeelser identifieras, betecknas och förtingligas som hot mot en politisk gemenskap.

VI NÄRMAR OSS "horan Teresas hus", den sista anhalten på rundturen. Baldassarre Gigliones bil kränger och skumpar på en gropig grusväg. Huset står tomt och sönderfallande numera och är omgivet av en vildvuxen kaktusträdgård. Det är byggt i arabisk stil, en gång i tiden var det nog flådigt och vackert. "Affärerna måste ha gått bra. Teresa hade väl inte så mycket konkurrens", skämtar Giglione. Horan Teresas hus är en av de få sevärdheterna på ön. När det gäller "kulturarv" har Lampedusa annars inte mycket att erbjuda. Men det finns faktiskt en stor författare med anknytning till ön, Giuseppe Tomasi di Lampedusa, som lever i världens minne tack vare mästerverket *Il Gattopardo*, *Leoparden* (1957). Bokens handling utspelar sig på Sicilien kring Italiens enande 1861 och beskriver vad förändringarna kommer att innebära för prinsen don Fabrizio. I boken återfinns en ganska dyster och uppgiven syn på politik och samhälle: Vi måste ändra på allt – så att saker och ting förblir vid det gamla.

En styrande elit ersätter en annan. Ett rike byter namn och får en ny flagga. Gör det någon skillnad om gränsen är siciliansk, italiensk eller europeisk? Medelhavet växlar från mörkgrått till azurblått, glittrar i solen, reser sig i storm, smälter samman med himlen i dimman, men det är fortfarande samma. Det breder ut sig så långt ögat når runt ön och låter sig inte förvånas. Nej, det är inget nytt i att Medelhavet bär migrationsströmmar och människor på flykt. Det är inget nytt i att det sväljer döda människokroppar efter sjöolyckor. Det är inget nytt i att människor söker lyckan någon annanstans, där de tror sig finna den lättare. Det kommer de antagligen alltid att försöka göra, hur höga gränsens murar än är. Det är heller inget nytt i att politiska ambitioner sträcker sig från Europa över till andra sidan Medelhavet och vice versa.

Helgen den 16–19 oktober inträffar dock en händelse på Lampedusa som kanske vittnar om något slags nytänkande. Borgmästaren nämner den sist av allt, lite i förbifarten men inte utan stolthet: En internationell konferens ska äga rum på Lampedusa. "Le isole minori dell'Europa", Europas små öar, ska träffas och slå sina påsar ihop. Deltagare kommer från Grekland, Spanien, Cypern, Storbritannien, "till och med från Sverige". De tar sig snabbt hit med flyg. De håller annars tät kontakt via e-post, utbyter erfarenheter, formulerar gemensamma intressen. Det är den europeiska periferin som gaddar ihop sig. Och vem vet, eventuellt kan de tillsammans vinna gehör för en vardaglig, pragmatisk och human syn på flyktingfrågan hos de europeiska centralmakterna. Det vore kanske en verklig "demokratisering" av gränsen. ■

1 Étienne Balibar, *Nous, citoyens d'Europe? Les frontières, l'État, le peuple*, Paris 2001, s. 174.

2 Umberto Melotti, "La comunitarizzazione delle politiche d'immigrazione a dieci anni da Maastricht (1993–2003)", i *Affari Sociali Internazionali*, nr 2, 2003. Se även Melottis "Italian Immigration Policy and the Italian Political Culture", i *The International Scope*, nr 4, 2000 samt "Migrazioni internazionali, culture politiche e cittadinanza i Europa", i *La Cittadinanza europea*, nr 2, 2000. Intervju på Università La Sapienza i Rom, 28/10 2003.

3 Michael Pugh, "Europe's boat people: maritime cooperation in the Mediterranean", Chaillot Paper nr 41, Institute for Security Studies of WEU, Paris 2000.

4 Jeremy Harding, *De ovälkomna. Flyktingar vid den rike mannens port*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 2001 (Originaltitel: *The Uninvited*, 2000), s. 22.

5 Michael Pugh, "Drowning not waving: boat people and humanitarianism at sea", i *Journal of Refugee Studies*, 2003.

6 Giovanni Maria Bellu, "Così ho mandato a morire i 283 del naufragio di Natale", *La Repubblica*, 14/10/2003.

7 Romano Prodi, "Building a Euro-Mediterranean area", Speech/03/249, Bologna 17/5/2003.

8 Saskia Sassen, *The Mobility of Labour and Capital*, Cambridge 1988.

9 Intervju via e-post, 4/11 2003.

Politiseringen har låtit aids spridas i Sydafrika

ESSÄ/ I framstegens skugga. Diskussionen om aids har i Sydafrika styrts av politiska motiv. Ideologisk kritik har riktats mot allt från diagnostik till västs medicinindustri. Under tiden har epidemin spridits.

Av
Anders Carlsson
Doktorand i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet

Först som sist: den sydafrikanska regeringen har gjort en hel del för att tygla aidsepidemin i landet och dämpa dess effekter. Kontroversen kring vissa aspekter har gjort att den vetenskapliga forskningen och allokeringen av finanser till vård och förebyggande verksamhet har hamnat i skymundan. Spridningen av kondomer har fungerat någorlunda, lärarkåren har utbildats, inhämtningen av data om sjukdomar överlag förbättrats. Vårdnadshavare av föräldralösa barn har rätt till särskilda bidrag, även om man här står inför problem med att nå ut med information och medel. Lobbygruppen Treatment Action Campaign (TAC), Sydafrikas mest livfulla folkrörelse och en framträdande aktör under de senaste fem–sex åren, har hyllat ANC-regeringen både för att den nu har avsatt betydande medel ur den statliga budgeten och för att den äntligen har presterat en plan för distribution av bromsmediciner inom den statliga vårdstrukturen.

Ändå råder osäkerhet. Just som regeringen stod i färd med att lägga fram sin distributionsplan i november 2003, lät sig president Thabo Mbeki intervjuas i amerikanska medier och uppgav då att han personligen inte känner någon som har drabbats av aids. Detta har beskrivits som en uppvisning i arrogans, men också som en förnekelse av att minst elva procent av landets befolkning är hiv-smittade. Några dagar senare (19/11) presenterade hälsoministern och läkaren Manto Tshabalala-Msimang förslagen mer konkret och hon talade då konsekvent om "hiv och aids" och inte, som brukligt, om "hiv/aids". Bristen på entusiasm var påtaglig, men ännu mer anmärkningsvärd var den semantiska markeringen, som återupplivade spekulationerna om att idén att hiv bara indirekt är relaterat till aids fortfarande vägleder hennes arbete. Det är i så fall en repris på ett bärande tema.

Kontroversen om hiv/aids i Sydafrika – om förklaringar till förekomsten av virus och sjukdom, om giltig empiri, om lämpliga åtgärder – var på sätt och vis oväntad. Det förutsågs att det offentliga samtalet efter de fria valen 1994 skulle handla om fattigdom, rasfördomar, kriminalitet, ekonomisk politik, ojämlikheter inom exempelvis utbildningssystemet, historieskrivningen. Allt detta har diskuterats öppet och ofta aggressivt men hiv/aids har dominerat, åtminstone sedan 1999. Frågan är: Varför?

SJUKVÅRDEN VAR redan under tidigt 1980-tal ett viktigt inslag i ANC:s framtidsplanering och partiet gick också till val 1994 på en helhetsstrategi, som i väsentliga stycken byggde på löften om vård och hälsa. Mödrar och barn prioriterades och i den nya konstitutionen gavs barn särskilda rättigheter. Att lyfta fram sjukvården var helt nödvändigt, i den meningen att vårdapparaten måste organiseras mer enhetligt efter att ha präglats av apartheid. Därmed blev sjukvården ett politikområde som skulle jämkas mot andra i budgeten.

Hiv/aids var ingen stor sak i detta sammanhang. Sydafrika var länge långt mindre drabbat än länder längre norrut i Afrika och det dröjde till 1990-talets början innan sjukdomen över huvud taget etablerade sig. Möjligen kunde epidemin ha förhindrats i detta tidiga skede, men politikernas beredskap var i princip obefintlig eftersom regimen då förhandlade som bäst med ANC om övergången från apartheid till demokrati. Hiv/aids kom nätt och jämnt med i policydokumenten från denna tid. Det är en bitter ironi att den nu aktuella problematiken är så intimt knuten till det politiska mirakel som annars utmärkte 1990-talets Sydafrika.

Inte heller samlingsregeringen efter 1994 ägnade hiv/aids någon större uppmärksamhet. Om politiskt ledarskap är ett grundkrav för åtgärder så var Nelson Mandela alltför upptagen med att försöka lyfta nationen ur våldsspiralen, hålla samman den exekutiva makten och etablera internationellt förtroende för det nya Sydafrika. Två misslyckade initiativ överskuggar alla andra: "Sarafina II" och Virodene. Det ena var ett av staten överfinansierat musikaliskt skådespel, som syftade till att sprida förebyggande information, och det andra ett godtroget försök att lansera en inhemsk medicin, närmast en vetenskaplig bluff. Skandalen kring Virodene fick ändå en viktig funktion, eftersom de ledande politikerna hädanefter ville försäkra sig om inflytande över alla nationella ansatser.

Det var också under Mandelas period som president som tvivlet på läkemedel som huvudsaklig lösning växte fram och fick fäste. År 1997 beslutade regeringen att låta importera generiska versioner av bromsmedicinen AZT i stället för att köpa originalet. Så får en regering göra, om en kris kan motivera det. Men läkemedelsbolagen, särskilt Glaxo Wellcome, opponerade sig och fick stöd av USA:s regering. (Fallet lades ned efter förhandlingar 2001 eftersom bolagen inte ville riskera en prkatastrof.) Hälsoministeriet beslutade året därpå att dra in AZT, förutom från vården av hiv-positiva gravida kvinnor. Glaxo Wellcome erbjöd prisavdrag, men förgäves. Tillgängliga medel skulle i stället gå till nya förebyggande åtgärder. År 1999 drogs läkemedlet in helt.

Dessa drag var drastiska, men kan förklaras av finansiella överväganden och ideologiska övertygelser. ANC är en organisation med revolutionära självbilder, skriver statsvetaren Tom Lodge, och detta gynnar kritik mot dominanta aktörer av typen teknisk-vetenskaplig storindustri. Men ANC var inte enigt och regeringen utsattes för kritik från de egna leden. Antagligen kunde fortsatta konflikter förutspås och det skulle i så fall kunna ge en delförklaring till att Thabo Mbeki, som i juni 1999 tillträdde som president, började söka information som stöd för att kunna frigöra sig från läkemedelsbolagens inflytande. Till revolutionens normer hör också att disciplinen måste följas.

Resultatet blev känt under 2000, när Mbeki chockerade världen med sina tvivel på den vetenskapliga ortodoxin inom kunskapsfältet hiv/aids. Han anslöt nära till ett antal teman som kan tillskrivas de så kallade dissidenterna gällande virusets, sjukdomens och läkemedlens egenskaper. Ett uttryck var hans uttalanden om att det nu kunde vara lämpligt att undersöka "hypotesen" att hiv orsakar aids. Genom att återkommande tala om fattigdom mer än om behandling med läkemedel rörde sig Mbeki också mycket nära själva kärnan i denna avvikande argumentation: att förklaringen till utbredningen av hiv och aids och därmed också åtgärderna mot dem borde koncentreras på miljöfaktorer.

KONTROVERSEN OM hiv/aids i Sydafrika är, som vetenskapssociologen Peter Weingart påpekar, ett unikt fall i studiet av sambandet mellan kunskapsproduktion och politiskt beslutsfattande. Även om det inte alla gånger syns, bygger modern demokrati på vetenskaplig kunskap, genom att politiker dels ofta utgår från rådande vetenskaplig konsensus, dels också åberopar vetenskapens auktoritet vid behov. Det finns ingen annan starkare auktoritet, fortsätter Weingart, och detta

trots att vetenskapen ofta ger motstridiga svar. Det intressanta i fallet hiv/aids och Sydafrika är att en politiker utmanade en relativt stark vetenskaplig konsensus och därmed försökte omförhandla kontraktet mellan vetenskap och politik.

Mbekis problem har inte varit att han själv skulle ha sagt att hiv inte orsakar aids, utan att han har omgett sig med "dissidenter" som bekänner sig till just denna teori, och att han därmed har öppnat en annars stängd och avslutad debatt om orsak och verkan. Många gånger i tal och policydokument har han lagt lika stor eller större vikt vid malaria och tuberkulos, vilket motsvarar ståndpunkten att dessa sjukdomar skapar den nedsättning av immunförsvaret som orsakar aids. Ett annat tema har varit undernäringen, ytterligare ett att bromsmediciner är giftiga och rentav dödliga i sig själva. Mbeki har sannolikt aldrig direkt förnekat att hiv och aids hänger samman, utan har i stället påstått sig vilja ställa frågor.

År 2000 blev ändå ett rysligt år, enligt journalisten Allister Sparks, med början redan i februari. Mbekis ambition att undersöka sambandet mellan hiv och aids tillbakavisades omedelbart av dåvarande chefen för South African Medical Association, Zolile Mlisana, vilket indikerade att en förtroendekris mellan presidenten och vetenskapssamfundet var på väg att uppstå. Samma månad klandrade Mbeki chefen för medicinska forskningsrådet, Malegapuru Makgoba, för att inte ha informerat sig om de giftiga egenskaperna hos AZT. Kort därefter kritiserade presidentens talesman, Parks Mankahlana (som senare dog i aids), Glaxo Wellcome för att försöka slå mynt av andra människors rädsla och lidande.

Denna konflikt djupnade när Mbeki i mars skrev brev till flera statschefer, inklusive Bill Clinton, med information om sina perspektiv och i maj presenterade sammansättningen av en ny hiv/aids-kommitté. Hälften av deltagarna var "dissidenter" och bland dem fanns Peter Duesberg och David Rassnick – röster som tystnat men nu fick återupprättelse. Notervärt är att ingen av Sydafrikas framstående forskare inom fältet bjöds in. Makgoba kommenterade initiativet på framskjuten plats i *Science* genom att peka på regeringens "absurda" perspektiv och utfärda en varning: "Att sammanblanda kausalitet med delförklaringar genom ett hopkok av pseudovetenskapliga påståenden är vetenskapligt och politiskt farligt i samhällen där förnekelse, chauvinism, rädsla och okunskap frodas." Mamphela Ramphele, läkare men numera hög chef inom Världsbanken, talade om voodoo och hävdade att regeringen närmast betedde sig kriminellt.

Mediernas medskapande funktion i hiv/aids-kontroversen ska inte underskattas. När aidskommittén offentliggjordes riktade tidningarna genast in sig på skiljelinjerna mellan "ortodox" vetenskap och "dissidenter" och de associerade också Mbeki med de senares mest diskutabla argument, att hiv inte orsakar aids, utan att kunna åberopa något uttalande.

Därmed inskränktes kontroversen

Ur takt. Karikatyr av tecknaren Zapiro från 2002. Publicerad med tillstånd av den sydafrikanska dagstidningen *Sowetan*.

Mbekis problem har inte varit att han själv skulle ha sagt att hiv inte orsakar aids, utan att han har omgett sig med "dissidenter" som bekänner sig till just denna teori ...

påtagligt, samtidigt som det finns skäl att tro att Mbekis rekrytering av alternativa auktoriteter fungerade som ett försök att bredda hela hiv/aids-diskussionen. Han påstod i medier liksom i parlamentet att fenomenet nedsatt immunförsvar inte enbart kunde förklaras utifrån förekomsten av ett virus, utan att alla politiska ansatser måste utgå ifrån ett bredare perspektiv. I sak opponerade han sig mot ett läkemedelscentrerat perspektiv, i den meningen att regeringen inte borde acceptera en lösning som utgick enbart från läkemedel. Detta definierade också den specifikt "afrikanska" aspekten: i Afrika, olikt Europa och USA, råder fattigdom och det ställer särskilda krav. Bristande näringsintag gör medicinerna mindre effektiva, rentav värdelösa och farliga.

Ändå kvarstår faktum att Mbeki grovt underskattade riskerna med att ta upp de grundläggande vetenskapliga frågorna om hiv/aids till ny debatt. Forskare och läkare reagerade starkt mot att presidenten verkade kliva in på deras professionella fält, och mer specifikt mot att han verkade vilja sätta normerna för vetenskaplig granskning (*peer review*) och konsensusformering ur spel. Det ser ut som att Mbeki hade en strategi när han försökte tona ned betydelsen av en kostsam lösning och infoga hiv/aids i den större frågan om fattigdom. Misstaget var i så fall att använda ett språk som kom den vetenskapliga forskningens självbilder alltför nära. Samma resultat – att försöka lyfta blicken från strängt läkemedelsfixerade lösningar – hade kunnat uppnås helt enkelt genom att problematisera ämnet i stort, men lämna sambandet mellan hiv och aids därhän. Politiker kan, skriver Peter Weingart, vara selektiva när de väljer att infoga vetenskapliga fakta i sin argumentation, men kan inte argumentera i direkt konflikt med rådande konsensus, utan att utsätta sig för stora risker.

Effekterna var också omedelbara. Under 2000 rådde förlamning inom hälsoministeriet, som bara lyckades spendera 60 procent av hiv/aids-budgeten. Skälet var att Mbekis uttalanden och aktioner skapade osäkerhet om vilken sanning som skulle följas. Mbeki själv förlorade förtroende, både nationellt och internationellt, bland dem som tidigare trott att han var rätt person att leda Sydafrika ut ur en period av motsättningar och självrannsakan i riktning mot normalitet.

ÄR ALLTSÅ KONTROVERSEN om hiv/aids en blandning av mediala övertolkningar, vågade strategier och missriktade epistemologiska anspråk? Debatten om den har onekligen präglats av sakfrågorna, men också av svårigheterna att identifiera djupare motiv. Kanske finns det inga. Men i frånvaro av en tydlig logik har det förekommit cyniska skämt om att regeringen avsiktligt har försökt minska nationens befolkning. Mer välvilliga tolkningar går ut på att Mbeki har fastnat i ett antal olyckliga uttalanden om hiv/aids, som grundat sig på okvalificerad information och att han är det slags politiker som vägrar slå till reträtt.

Till viss del representerar Mbeki verkligen attityder och ideal inom ANC. TAC:s opinionsbildande har hela tiden utgått ifrån att de mest akuta åtgärderna bör handla om distribution av bästa tänkbara mediciner, en position som underbyggs av aktuell farmakologisk forskning. Detta har drivit aktionsgruppen på kollisionskurs med inflytelserika individer inom ANC, som tycks se nykoloniala tendenser i alla eventuella samrören med mäktiga industrier. En av ANC:s egna "dissidenter", Peter Mokaba, lär ha sagt att sambandet mellan hiv och aids är en uppfinning av läkemedelsbolagen och att han som sann revolutionär inte kan tro på något sådant. (Några månader senare dog också han i sjukdomen.) Det är oklart ifall Mbeki instämmer helt i denna kritik, men han har i varje fall inte förnekat dess relevans. När Desmond Tutu tillsammans med domaren Edwin Cameron, själv hivpositiv, vädjade till honom om att låta skriva ut AZT till gravida kvinnor, blev svaret att han hade svårt att förstå hur någon kunde vara så integritetslös att man började gå läkemedelsindustrins ärenden.

På ett annat plan har det handlat om att försöka upplösa gamla fördomar. Vid ett ofta citerat föredrag vid University of Fort Hare i oktober 2001 gick Mbeki till angrepp mot, som han lät beskriva dem, rasistiska antydningar om att den snabba spridningen av hiv skulle bero på afrika-

ners primitiva och lättsinniga sexualitet. En sådan kritik mot stereotyper saknar ingalunda grund och är inte heller ny, men kom till förbluffande starkt uttryck i Mbekis tal.

Sociologen Deborah Posel har granskat denna sexualpolitiska aspekt närmare och hävdar att den hänger samman med en större debatt om sexuella friheter och rättigheter i det nya Sydafrika. Apartheidregimen undertryckte allt sådant som en integrerad del av segregationen. Myter om "svart" sexualitet såsom hot mot den vita dominansen motiverade en långtgående reglering av samtalsklimatet och också förbud mot sexuella förbindelser över rasgränserna. Demokratiseringen förändrade allt detta, oåterkalleligt och med ett våldsamt momentum, och många offentliga personer stod oförberedda.

MBEKI HAR HÄR reagerat starkt på att hiv/aids har förknippats med Afrika både när det gäller ursprung och spridning. Som kommentar på ett upprop från 5 000 läkare under den stora aidskonferensen i Durban 2000, där både sambandet mellan hiv och aids och sjukdomens själva historia kommenterades, skrev Mbeki att han insåg att "andra" inte kunde förstå vad teorin om överföringen av hiv/aids från djur till människa betyder för afrikaner. Han har vidare varit klart oförsonlig i ett viktigt, men känsligt relaterat ärende och offentligen snäst av en vit kvinna, Charlene Smith, för att hon som förklaring till varför hon våldtogs angav "traditioner" och "attityder". Attityder styr inställningen till våldtäkt och därmed till aids, sade Smith, något Mbeki avfärdade som regelrätt rasism.

I botten av denna råa motsättning ligger storslagna visioner om Afrikas pånyttfödelse, skriver Posel. När Mbeki talar om "afrikansk renässans", med ett enat Sydafrika som den viktigaste drivkraften, så anknyter han till återupplivandets metaforik – ett språkbruk som riskerar att helt tömmas på innehåll, om man ser till hälsotillståndet i nationen. Om apartheidregimen såg sexualiteten som ett hot mot den "vita" ordningen så har ANC-regeringen fått hantera ett snarlikt mytologiskt komplex, men i en annan och mer omfattande tappning: sexualiteten splittrar och ruinerar genom sin avgjort dödsbringande verkan. Detta stör Thabo Mbeki. Bara själva tanken på att framtiden hotas av befolkningens sexuella vanor är omöjlig i det förenandeprojekt som han leder. Hans förklaringar till aidsepidemin blir därför snarare socioekonomiska än virologiska.

Därav också behovet av att demonisera motståndet. Mbeki har försökt förpassa oppositionsledaren Tony Leon till marginalen genom att stämpla honom som "den vita politikern" med dubiösa syften. Senast i nyhetsbrevet *ANC Today* i augusti 2003 skrev Mbeki om vikten av att låta "hundra blommor blomma" och inte låta "sökandet efter vetenskaplig sanning" lida. Udden riktades nu mot TAC: våra "vänner" som "klär sig i jeans och t-tröjor" men som egentligen "kommer från den rika världen" och försöker bilda opinion för "beslut som vi aldrig har fattat och heller inte avser att fatta".

TROTS VISSA KORTARE återbesök drog sig presidenten tillbaka från hiv/aids-kontroversen under 2002 och lämnade över till sin hälsominister, Manto Tshabalala-Msimang. Av allt att döma är hon mycket lojal mot Mbeki och det förklarar varför hon har framhärdat i den nu tre–fyra år långa kampen mot den internationella vetenskapliga forskningens konsensus och också mot det nationella rättsväsendet. Oenigheterna var under 2001–2002 närmast extrema, vilket bland annat märktes när Tshabalala-Msimang på nytt försökte detaljstyra olika medicinsk-vetenskapliga initiativ. Hon försvarade exempelvis krav på separata utredningar om bromsmediciners effekter på våldtäktsoffer. "Ingen etikkommitté värd namnet skulle tillåta ett placebobaserat försök på kvinnor som just har våldtagits", svarade Udo Schuklenk, professor i bioetik i Johannesburg, lakoniskt i en debattartikel.

Ungefär samtidigt avslöjade flera tidningar att det inom det medicinska forskningsrådet pågick en "häxjakt" på den eller dem, som i början av oktober 2001 hade läckt rådets rapport om att aids faktiskt var den främsta dödsorsaken i Sydafrika. Denna rapport hade levererats till hälsoministern långt tidigare, men hemlighölls. Väl känd blev den föremål för en häftig debatt om valet av statistisk metod, som snabbt politiserades på så sätt att alla ställningstaganden för rapportens trovärdighet uppfattades som kritik direkt riktad mot ANC och regeringen. Även om nyheten om "häxjakten", en term som ger en antydan om synen på Tshabalala-Msimangs aggressiva och utpräglat destruktiva metodik, senare visade sig vara aningen överdriven så kunde den ordnas in i ett mönster. Principer om forskningens och myndigheters integritet åsidosattes både på nationell och provinsiell nivå. I december 2001 hade exempelvis den ANC-ledda provinsledningen i Northern Cape förhört ansvariga läkare om varför en nio månader gammal flicka som våldtagits gavs AZT.

Kulmen nåddes dock i juli 2002 när den sydafrikanska regeringen ålades av den konstitutionella domstolen att åter låta dela ut bromsmedicinen Nevirapine (ett alternativ till AZT) till hiv-positiva gravida kvinnor vid kliniker med nödvändig kapacitet. Syftet: att rädda de nyfödda undan mödrarnas smitta vid förlossningen. Detta var slutet på en högljudd juridisk ordväxling eftersom Tshabalala-Msimang hade visat sig ovillig att respektera tidigare beslut. TAC var motpart och lyckades om inte annat slå fast att rättsväsendet inte lät sig påverkas av regeringsmaktens ansträngningar. Historikern Mandisa Mbali pekar på att hiv/aids-kontroversen har uppenbarat ett starkt despotiskt drag hos regeringen, kanaliserat genom dess ovilja att föra dialog med det civila samhället (fackföreningsrörelsen, den politiska oppositionen, Treatment Action Campaign), respektera implementeringsbeslut och domstolsutslag och ta till sig vedertagna förslag på åtgärder. Tom Lodge fyller i och ser den följsamhet, som fram till förra året tycks ha präglat arbetet inom regeringen, som en konsekvens av den osäkerhet Thabo Mbekis offentliga stöd till dissidentkretsarna medförde. Regeringens moraliska auktoritet har under alla omständigheter urholkats. Många lyckosamma åtgärder efter de demokratiska valen 1994 blir betydelselösa, när den viktigaste frågan hanteras så envåldigt som har varit fallet med hiv/aids.

Trots hård toppstyrning har emellertid ANC inte förmått framträda enigt. Under 2002 utmanades regeringen av provinsledningarna i Gauteng (med storstäderna Johannesburg och Pretoria), KwaZulu-Natal (Durban) och Western Cape (Kapstaden), som föreslog allmän distribution av Nevirapine. Dessutom har Nelson Mandela öppet kritiserat hiv/aids-politiken, vilket har tvingat honom till regelrätta förhandlingar med både Mbeki och ANC:s verkställande råd. Bakgrunden till 2003 års åtgärdsplan är av allt att döma en intern regeringskupp. Omständigheterna är oklara, men det är troligt att beslutet fattades i presidentens frånvaro. Sedd på detta vis handlar kontroversen ytterst om hur man bedriver politiskt arbete.

Vad epidemin verkligen innebär går knappast att förutse. En av de allra mest pessimistiska kalkylerna säger att fem miljoner sydafrikaner kommer att ha dött i aids 2011, en annan att smittonivån är över 25 procent i åldersgruppen 20–29 år och bara något lägre bland 30–39-åringar, ytterligare en att hiv/aids är särskilt utbrett i spannet 15–49 år, så kallad aktiv ålder. Andra tonar ned dynamiken något, somliga åtskilligt, men förnekar för den skull inte epidemins allvar. Thabo Mbeki och Manto Tshabalala-Msimang har försökt motverka användningen av ordet "katastrof" i dessa sammanhang, men deras uttalanden har i själva verket oftare motiverat katastroflarmet än själva statistiken gjort. Och det är oroväckande om ett ökat motstånd mot förebyggande information innebär att regeringens, och särskilt presidentens, argument har fått genomslag.

Den aktuella planen för distribution av bromsmediciner är oerhört ambitiös och kräver att politiker, läkare och de drabbade själva övervinner enorma svårigheter. Kapaciteten i vårdsystemet är i stora stycken undermålig, ett balanserat näringsintag är viktigt för effektiv behandling, läkemedlen är dyra. Men nu finns det i varje fall ett regeringsbeslut som erkänner att hiv/aids-epidemin är ett prioriterat politikområde. Det återstår att se ifall det är allvarligt menat och inte bara återspeglar regeringens och ANC:s paniska rädsla för att förlora folkligt stöd.

Referenser:

http://www.tac.org.za

Tom Lodge, *Politics in South Africa: From Mandela to Mbeki*, Cape Town & Oxford, 2002.

Malegapuru W. Makgoba, "HIV/AIDS: The Peril of Pseudoscience", *Science*, nr 288, 19 maj 2000.

Mandisa Mbali, "HIV/AIDS Policy-Making in Post-Apartheid South Africa", i John Daniel et al. (red.), *State of the Nation: South Africa 2003–2004*, Cape Town, 2003.

Thabo Mbeki, "A Hundred Flowers under the African Sun", *ANC Today*, nr 30, 1–7 augusti 2003.

Deborah Posel, "Getting the Nation Talking about Sex: Reflections on the Politics of Sexuality and 'Nation-Building' in Post-Apartheid South Africa", manuskript, 2003.

Allister Sparks, Beyond the Miracle: *Inside the New South Africa*, Johannesburg & Cape Town, 2003.

Peter Weingart, "African Solutions for African Problems: The Relation between Scientific Knowledge and Political Legitimacy", i Johann Mouton (red.), *Proceedings of the Science in Africa Symposium*, Stellenbosch, 2002.

Muslimska gåvor till Europas barbarer

Under nästan 800 år var södra Spanien ett muslimskt rike. Detta innebar inte någon kulturskymning, utan tvärtom ett uppsving utan motstycke inom vetenskap, filosofi och konst. Islams styrka under denna period låg i öppenhet och tolerans.

Av
INGMAR KARLSSON

INFIDELS
The Conflict between Christendom and Islam 638–2002
Andrew Wheatcroft
Viking, 2003 (384 s.)

THE CROSS AND THE CRESCENT
Christianity and Islam from Muhammad to the Reformation
Richard Fletcher
Allan Lane, 2003 (272 s.)

THE ORNAMENT OF THE WORLD
How Muslims, Jews and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain
Maria Rosa Menocal
Little, Brown, 2002 (315 s.)

I EN KOMMENTAR TILL terrorattackerna i New York och Washington den 11 september 2001 talade den italienske premiärministern Silvio Berlusconi om den västerländska civilisationens inneboende överlägsenhet gentemot den muslimska världen.

Han anslöt sig därmed, åtminstone underförstått, till en av de mest seglivade europeiska historiska myterna, nämligen att Karl Martell genom sin seger över de muslimska arméerna vid Poitiers år 732 räddade Västerlandet från undergång.

Efter detta slag trängdes "saracenerna" tillbaka över Pyrenéerna och återvände till södra Spanien, dit Tariq ibn Zayid år 711 fört dem över det sund som fått hans namn, Gibraltar (Jabal Tariq – Tariqs berg). Erövringen av det västgotiska riket hade underlättats av att de kom till ett splittrat land. Den inhemska befolkningen förtrycktes av en främmande aristokrati medan den judiska befolkningen led under kyrkans tryck. Med hjälp av stadens judiska befolkning föll Toledo nästan utan motstånd i de muslimska erövrarnas händer, och Cordoba intogs med hjälp av en spansk herde som visade en bräsch i stadsmuren. När Sevilla föll år 716 var erövringen fullbordad och grunden lagd för ett muslimskt rike på spansk mark under nästan 800 år.

Denna islamiska närvaro på den europeiska kontinenten ledde dock inte till Västerlandets undergång, utan till en unik och fruktbar symbios mellan islam, kristendom och judendom och till ett uppsving utan tidigare motstycke inom vetenskap, filosofi, kultur och konst. Detta belyses utförligt i två nya böcker: Andrew Wheatcrofts *Infidels* och Richard Fletchers *The Cross and the Crescent*.

UNDER SIN EXPLOSIONSARTADE expansion över fyra kontinenter från Centralasien till Atlanten hade araberna tagit intryck från livets alla områden av de besegrade folkens kultur, inte bara från kristna och judar, utan även från indier, perser och helleniserade egyptier. Den grekiska antiken fortlevde alltsedan Alexander den store i Orienten och hellenistisk vetenskap hölls vid liv i Egypten, Syrien och perserriket. Framför allt i Bagdad översattes Aristoteles, Euklides, Hippokrates och andra grekiska klassiker till arabiska från grekiska, hebreiska och syriska källor. Dessa översättningar gjordes inte ordagrant, utan texterna kommenterades, kritiserades och försågs med tillägg. Araberna blev på så sätt de egentliga arvtagarna till den grekiska kultur vi så ofta åberopar oss på. Det var de som räddade och förvaltade detta arv.

Från Andalusien kom emellertid inte bara antikt vetande till Europa, utan också arabisk vetenskap och teknik. Det arabiska bidraget till den europeiska medicinen hör till de mest betydande kunskapsöverföringarna i historien. Abu Bakr ar-Razi/Rhazes (död 935) sammanfattade sin tids medicinska vetande i 30 band och författade själv mer än 100 medicinska skrifter, som under århundraden användes vid europeiska universitet. Särskilt berömd blev Rhazes beskrivning av smittkoppor och mässling. Även den persiske filosofen och läkaren Ibn Sina/Avicenna (död 1037) sammanställde en medicinsk encyklopedi, som användes vid europeiska universitet in på 1800-talet.

Arabiska astronomer gjorde stora framsteg i bestämmandet av månens och planeternas banor. Tidigt författades också vetenskapliga arbeten om ebb och flod, och redan på 1000-talet utgick arabiska astronomer från att jorden var ett klot. Kopernikus och Keplers arbeten hade knappast varit möjliga utan deras förarbete. Med de arabiska siffrorna och decimalsystemet kunde matematiska problem hanteras på ett helt annat sätt än med de romerska. Genom denna arabiska import befriades Europa från vad en munk kallat "de hela talens tyranni". Vårt ord siffra kommer för övrigt från det arabiska *sifr*, noll. Muhammed bin Musa al-Khwarismi (död 846) utvecklade decimalsystemets användningsområden i sin skrift "Algorismus". Han kan med all rätt betecknas som algebrans och algoritmernas fader.

Islams snabba utbredning fick också stor betydelse för de geografiska disciplinerna. Ur beskrivningarna från de tidiga pilgrimsfärderna från de islamiska metropolerna i Egypten, Syrien och Mesopotamien till Mecka uppstod geografiska lexika och interkontinentala itinerarier. Atlas är följaktligen ett arabiskt ord. Ibn Battuta (död 1368 eller 1377) besökte så skilda platser som Timbuk-

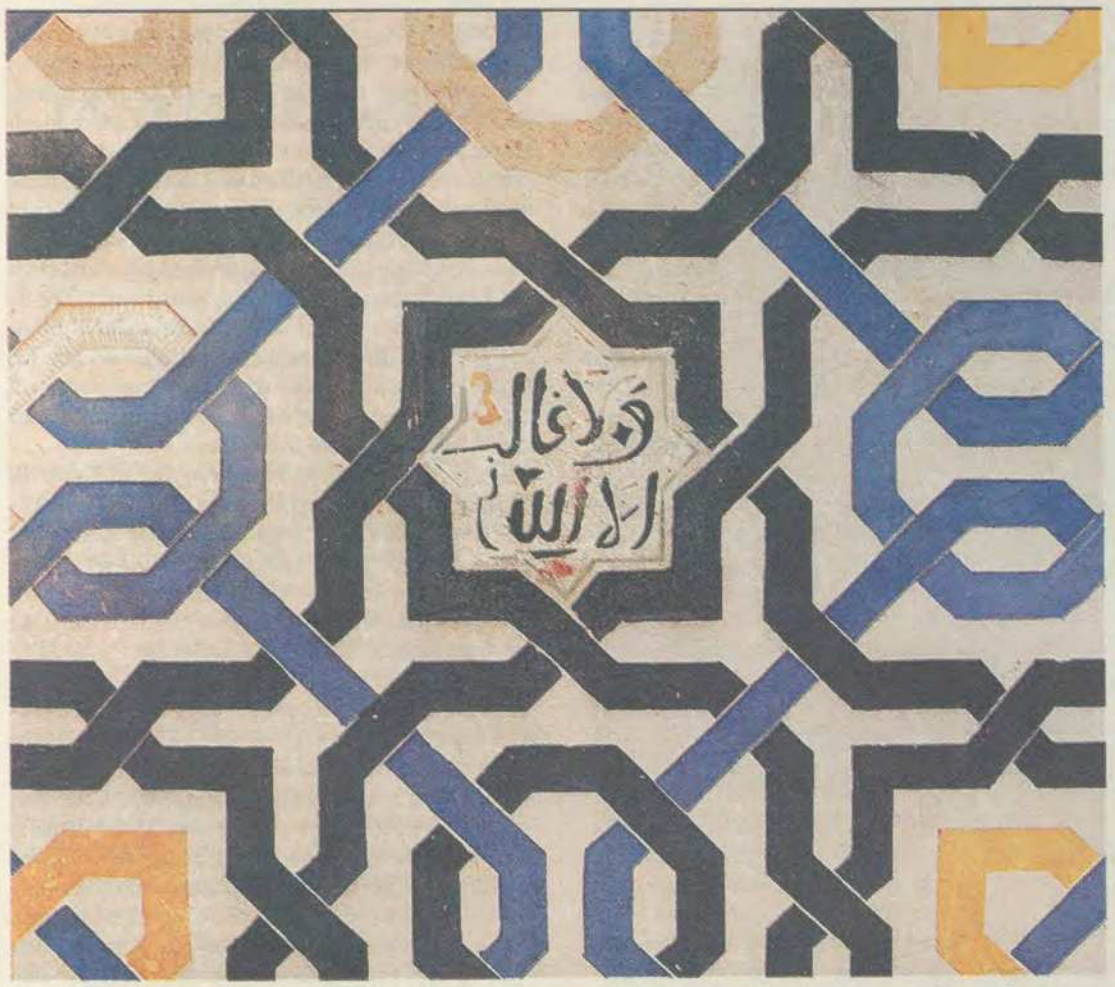

Kulturgryning. Arabisk arabesk från en av väggarna i den moriska Alhambraborgen i Granada.
Foto: Gamma/IBL

tu, Peking och Volga, och tål väl att jämföras med Marco Polo.

Ibn Rushd/Averroes (död 1198) fick med sin kommentar till Aristoteles ett stort inflytande på västerländsk filosofi och Ibn Khaldun (död 1406) blev med sin introduktion (al-Muqaddima) till världshistorien och genom sin källkritik inte bara den moderna historievetenskapens, utan även sociologins fader.

UNDER 900-TALET UTVECKLADES kalifatet i Cordoba till Europas i särklass mest blomstrande maktcentrum, materiellt och kulturellt. I en tid när städerna i Centraleuropa bestod av trähyddor hade Cordobas 500 000 invånare gatubelysning, fungerande avloppssystem och 300 offentliga badinrättningar.

De kristna imiterade muslimerna, skaffade sig harem och tog djupa intryck av muslimernas musik och litteratur. Andrew Wheatcroft citerar en stridsskrift som en biskop lät publicera mot denna kulturella assimilation: "Mina medkristna njuter av arabernas dikter och romanser; de studerar muhammedanska teologers och filosofers verk, inte för att vederlägga dem utan för att tillägna sig en korrekt och elegant stil. Var finner man i dag en lekman som kan läsa de latinska kommentarerna till den heliga skriften? Ack, de unga kristna, vilkas talanger ligger i så öppen dager, känner ingen annan litteratur än den arabiska; de läser och studerar arabiska böcker; de samlar under oerhörda kostnader på sig stora arabiska bibliotek och sjunger överallt lovsånger om de arabiska sederna."

Denna strävan efter en förnämare livsstil återspeglas än i dag i de europeiska språken genom begrepp som tagits över från arabiskan. Få av dem som besöker en galapremiär eller en galakväll och därefter äter en galadiné torde vara medvetna om att begreppet är arabiskt. "Hila" är beteckningen för den dräkt som den orientaliske härskaren som tecken på sin gunst förlänade särskilt förtjänta personer, de må ha varit statstjänare, konstnärer, poeter eller lärde. "Hila" var således motsvarigheten till våra ordnar. Ordet blev i det moriska Spanien förvandlat till gala. Den som deltog i en gala var en "galan", och till dennes egenskaper hörde att vara galant, ett begrepp som således direkt syftar på de förment råa sällar som med svärdet i sin hand sägs ha spridit sin fanatism över världen.

För judarna blev den muslimska erövringen en befrielse från det förtryck som det kristna västgotiska styret inneburit. De arabiserades i stor utsträckning och nådde höga statliga poster under denna blomstringstid, och de svarade även för sin beskärda del av de rikhaltiga vetenskapliga, filosofiska och litterära verk som skapades med Cordoba som centrum. Hebreiskan kom nu att återupplivas under arabiskt beskydd. Judar använde visserligen arabiska när de skrev om filosofi eller vetenskap, men hebreiskan var poesins språk. I Andalusien användes den för kanske första gången för andra än liturgiska ändamål.

Judar strömmade till det arabiska Spanien och staden Granada fick en judisk prägel. Ett israeliskt förlag gav i början av 1980-talet ut en serie böcker med den sammanfattande titeln "Den judiska tankens skatter". Samtliga sex var skrivna i Spanien under perioden 1050–1428, och alla utom en var ursprungligen skrivna på arabiska. Där återfanns två böcker av Gabriol, mer känd under sitt latinska namn Avicebron, samt verk av poeten Judas Halevi och Moses ibn Maimon, mera känd som Maimonides.

I motsatt riktning kom inga impulser. Resenären och geografen Ibn Hawqal konstaterade på 900-talet att Frankrike var en god källa för slavar, men i övrigt ointressant. Det nästan 800-åriga muslimska väldet i Spanien har endast avsatt ett enda dokument som tyder på ett intresse för nordeuropeiska språk, nämligen ett litet pappersark

AXESS RECENSERAR

Our Final Century
Martin Rees
s. 41

En seriös forskare är allvarligt oroad. Att atomkriget aldrig utlöstes var tursamt, men en rad dödliga hot återstår. Och det är vi själva och våra vilt skenande vetenskapsmän som är upphov till alla de alarmerande riskerna. Därför är det nu dags att begränsa den vetenskapliga friheten och lägga band på experimentlustan. Marian Radetzki blir förstämd av tanken.

Hobbes, Locke and Confusion's Masterpiece
Ross Harrison
s. 42

När människor av olika övertygelser ska försöka bygga ett samhälle tillsammans tillstöter ett antal svårigheter. Om detta har Thomas Hobbes och John Locke, som levde i en tid av hårda religiösa konflikter, tänkt intressantare än de flesta. Ludvig Beckman läser en bok som klargör poängen med det som kallas kontraktstanken.

La France qui tombe
Nicolas Baverez

L'arrogance française
Romain Gubert & Emmanuel Saint-Martin
s. 43

Frankrike-bashing är en populär gren som utövas med energi också på hemmaplan. Av de två senaste pessimistiska pamfletterna imponerar åtminstone den ena på Ingmarie Froman. Fransk arrogans oroar vännerna och gynnar fienderna, hävdas det.

En osalig ande
Bengt Jangfeldt
s. 44

Från en tysk horisont – vår recensent är Thomas Steinfeld – är den nya Axel Munthe-biografin överlägsen allt annat i ämnet. Här kartläggs hur ett socialt geni går till väga i det maximala utnyttjandet av vänskaper och kontakter.

Darkness at Dawn
David Satter
s. 45

Det ryska folket har för andra gången fallit offer för en falsk idé. Förra gången var det kommunismen, nu är det den ekonomiska determinismen. Sedan staten rämnat har rövarbaronerna tagit över. Kristian Gerner finner skäl till oro i en mustig skildring av massornas vardag.

med några tyska ord och deras arabiska motsvarigheter. Uppfattningen om de nordeuropeiska barbarerna återspeglas i en till eftervärlden bevarad kommentar, som en muslim i Toledo fällde i mitten av 1000-talet, och som än i dag kan användas som karaktäristik av främlingsfientliga grupper i Västeuropa:

"De liknar djur mer än människor. Det enorma avståndet från solen gör luften kall och himlen töcknig. De saknar därför värme i sinnet, de är råa, stormagade, bleka och långhåriga, tröghuvade, slöa, omdömeslösa och enfaldiga."

SILVIO BERLUSCONI VISADE även sin okunnighet om den italienska historien när han talade om den västerländska civilisationens inneboende överlägsenhet gentemot den muslimska världen. En annan väg för arabiskt inflytande på europeisk bildning, vetenskap och kultur gick nämligen via Sicilien, något som både Wheatcroft och Fletcher helt förbigår. År 829 fick en muslimsk expeditionsstyrka fotfäste där. Sjuttiofem år senare var hela ön erövrad, tillsammans med delar av Syditalien. Den muslimska dominansen blev dock inte lika långvarig som i södra Spanien. Mot slutet av 1000-talet återerövrades Sicilien av normanderna, men då hade redan i synnerhet städerna undergått en genomgripande islamisering, som ledde till att en märklig blandkultur höll sig levande i århundraden.

Det muslimska Spanien är en utmaning mot våra fördomar och ett tänkande i stereotyper. Här var islam den överlägsna civilisationen.

Det normandiska styret hade en rent arabisk karaktär. Roderik I, som påbörjade erövringen av ön, omgav sig med muslimska filosofer, astrologer, vetenskapsmän. Hans hov i Palermo var mera orientaliskt än västerländskt till sin karaktär. I över ett århundrade var ön ett kristet kungadöme, där muslimer innehade flera av de högsta positionerna.

Fredrik av Hohenstaufen styrde inte bara över Sicilien under 1200-talets förra hälft, utan var förutom kejsare i det heliga tysk-romerska riket även kung av Jerusalem. Trots att han således innehade kristenhetens högsta civila ämbete, var han i sitt personliga liv till hälften oriental. Han höll sig med ett harem och vid hans hov fanns filosofer från Damaskus och Bagdad, liksom såväl sefardiska som askenaziska judar. I den öppna anda som fanns vid hans hov lades grunden för den italienska renässansen. Arabiska, grekiska och latin användes i officiella sammanhang, och från Sicilien och de delar av Syditalien som låg under normanderna spred sig arabisk kultur och vetenskap norrut.

I Andalusien var fem språk i dagligt bruk. Två talades, den andalusiska arabiskan och den romanska dialekt som senare skulle utvecklas till att bli spanska. Tre användes som skriftspråk: klassisk arabiska, hebreiska och latin. Skolor utnyttjades gemensamt av alla tre religionerna, och Koranen, Talmud och Bibeln var gemensamma kunskapskällor.

Konvertering från kristendom och judendom till islam var vanligt förekommande, inte minst av det skälet att man då befriades från vissa skatter, slapp vissa legala inskränkningar och lättare kunde avancera i samhället. Enstaka kristna hade visserligen också möjlighet att ta sig fram vid hoven, men riskerade alltid att bli utsatta för angrepp och utrensningar vid maktskiften. För "Muladies", en beteckning för kristna som övergått till islam, ljusnade framtidsutsikterna. Många kristna och judar, som förblev sin religion trogna, valde i stället att arabisera sina namn med tillägget "ibn" (son av).

Trots att en muslim som övergår till annan religion enligt Koranen betraktas som en renegat som förtjänar dödsstraff, fanns det även *tornizados*, muslimer som övergått till kristendomen. Muslimerna använde sig också av den kristna kalendern eftersom den bättre passade jordbrukets cykler. De firade också kristna helger som nyår och påsk, och de ärade kristna helgon.

DET MUSLIMSKA SPANIEN ÄR en utmaning mot våra fördomar och ett tänkande i stereotyper. Här var islam den överlägsna civilisationen och den givande parten med kristendomen på seklers avstånd. Här fanns också under långa perioder en harmoni mellan befolkningsgrupperna oavsett ras eller religion, en "convivencia" som den brittiske orientalisten William Montgomery Watt i sitt klassiska verk *A History of Islamic Spain* karaktäriserat med begreppen symbios, amalgam och fusion.

Medan Watt har en tendens att idyllisera hela denna period, lyfter både Wheatcroft och Fletcher fram de motsättningar som hela tiden fanns under ytan och då och då resulterade i öppna och våldsamma konflikter. Efter hand försvagades det muslimska styret av inre splittring och utsattes också för en växande press från de kristna i norr med deras krav på en återerövring – *reconquista* – av förlorad kristen mark. Resultatet av denna splittring blev att kalifatet i Cordoba år 1013 delades upp i flera mindre riken. Allianser ingicks mellan muslimska och kristna regenter. Äktenskap mellan judar, kristna och muslimer producerade mången muslimsk härskare med ljust hår och blå ögon. De muslimska nasiriderna i Granada bistod de kristna i deras kamp mot muslimerna i Sevilla. Militära och politiska allianser slöts emellertid efter den medeltida furste- och riddarcivilisationens seder och bruk, och inte med utgångspunkt från religiös tillhörighet. Själve El Cid, reconquistans katolske hjälte under tusentalets andra hälft, kämpade under sitt stormiga liv på ömse sidor som brukligt var för en medeltida krigsherre med världsliga ambitioner.

Språkprofessorn Maria Rosa Menocal från Yale hävdar i sin bok *The Ornament of the World* att det kristna trycket från norr inte var den avgörande orsaken till al-Andalus nedgång och fall. Det största hotet kom i stället från fundamentalistiska muslimer i Nordafrika som anklagade morerna för att ha övergivit den sanna läran genom sin religiösa tolerans, och som därför gick till väpnat angrepp. Stora bokbål arrangerades. Dessutom blev pesten ett svårt slag för det multikulturella samhället. I det hårdare samhällsklimat som blev följden av denna katastrof sökte man efter syndabockar.

Från 1000-talet och framåt skedde en gradvis kristen återerövring av förlorat land. Toledo föll 1085, Cordoba 1236, Valencia 1238 och Sevilla 1248. Den katolska kyrkans ledarskap betraktade alla kontakter med muslimer och varje kompromiss som en seger för Antikrist. Den sista utposten, Granada, överlevde dock ytterligare två och ett halvt århundrade som en öppen stad för konstnärer, författare och vetenskapsmän från hela Medelhavsregionen. Granada förblev en av världens vackraste städer och en tillflyktsort för *moriscos* (araber som flytt från det kristna Spanien) och för kristna och judar i diaspora.

År 1492 föll även Granada med sin borg Alhambra (*qal'at al-Hamra*), den röda borgen), som blivit en symbol för samlevnaden mellan muslimer, judar och kristna. Under denna långa erövringsprocess mötte de kristna segerherrarna hela tiden en överlägsen civilisation. Den islamiska kulturen var mer urban, tekniskt utvecklad, andligt mångfaldig och öppen mot världen. Känslan av intellektuell underlägsenhet bidrog säkerligen till den skoningslöshet med vilken de kristna behandlade muslimerna. År 1499 lät kardinalen Ximenes offentligen bränna 80 000 arabiska böcker i Granada, med motiveringen att arabiska var ett språk för "en kättersk och föraktansvärd ras". Tre år senare ställdes muslimerna inför valet mellan omvändelse till kristendomen, exil eller döden. En kvarts miljon judar som vägrat att konvertera till kristendomen fördrevs och fick en ny hemvist i det muslimska osmanska imperiet.

Den religiösa omvändelseivern förvandlades till ett rasistiskt utrotningsprogram. Blodet, som tidigare bara hade varit viktigt för den fosterlandslösa adeln, blev nu ett ödesdigert urskiljningskriterium. Kungaparet Ferdinand och Isabella ville gå till historien som katolska regenter, vilket betydde "convivencians" slut.

MONGOLERNAS HÄRJNINGAR I öster, med förstörelsen av Bagdad 1258 och fördrivningen av muslimerna från Spanien, innebar början på en kulturell och ekonomisk stagnation, som den islamska världen lider av än i dag. Den islamska vetenskapens och konstens tillbakagång inleddes redan under 1300-talet. Fundamentalistiska teologer fick överhanden, och de sökte då, på samma sätt som i dag, en räddning ur sin politiska och samhälleliga misär genom en bokstavstrogen tillämpning av Koranen. Filosofer, vetenskapsmän och poeter förföljdes som "rebeller mot den gudomliga ordningen". Principen om "taqlid" fick överhanden, vilket innebar att möjligheten att fritt tolka Koranen förbjöds. I stället fastslogs dogmen att allt som kunde vetas och som var värt att veta redan var känt, och att kunskapen dessutom var tillförlitligare ju närmare källan låg uppenbarelsens tid.

Fuad Zakarija, en liberal filosof och muslim från Kairo, har skrivit: "Det kulturella arvet fungerar som det ekonomiska. Man kan bara förvänta sig vinst om man investerar. Olyckligtvis erinrar arabernas förhållande till sitt kulturella arv mer om en sparbok än om produktiva investeringar. Paradoxalt nog var det européerna som förmådde göra en varaktig vinst på vårt arv. Hur? Jo, genom att de kritiserade och förbättrade det; ja, gav det ett nytt liv".

Dagens Europa har således fler islamiska rötter än vi vanligen föreställer oss. Europa är en östvästlig fusion. Både islam och judendom var vid medeltidens slut konstitutiva Europaidéer. Islam är därför samtidigt både ett främmande, ett ursprungligt och, genom den växande invandringen, ett nytt element i dagens Europa, som liksom det moriska Spanien mer och mer befolkas av vad som då kallades *enanciados*, folk som levde i ett ingenmansland mellan olika kulturer.

Den främsta lärdom vi i dag kan dra av al-Andalus är att ett mångkulturellt samhälle bara kan utvecklas i positiv riktning om den dominerande kulturen är öppen för impulser från andra håll, och om religiösa och etniska minoriteter ses som en tillgång och inte ett problem.

I bästsäljaren *The Rise of the Creative Class* visar ekonomen Richard Florida att ett genomgående drag i dagens amerikanska ekonomi just är att den stora tillväxten sker i de orter som är präglade av kulturell mångfald och en öppenhet och respekt för olika livsstilar. Historien går således igen. På samma sätt som i det moriska Andalusien vårdas och kombineras här med framgång de tre T:na: Teknologi, Talang och Tolerans. ■

En ände med förskräckelse

OUR FINAL CENTURY
Will the Human Race Survive the 21st Century?
Martin Rees
Heinemann, 2003 (228 s.)

SEDAN PUBLICERINGEN I MAJ 2003 har denna bok fått mycket stor uppmärksamhet i anglosaxisk press och etermedier. Det är inte så förvånande. Boken undersöker nämligen risken för mänsklighetens undergång redan under innevarande århundrade, och formulerar den nervkittlande slutsatsen att vår chans att överleva de närmaste 100 åren inte är högre än 50 procent. I de tidiga skriverierna kring boken påstås att Rees originalmanus hade ett frågetecken efter huvudtiteln, och att förlaget ändrat frågan till ett påstående för att göra boken mera säljande.

Författaren är mycket väletablerad i det naturvetenskapliga forskarsamhället. Han är professor vid ansedda Cambridge University i England, specialiserad inom rymdvetenskap och kosmologi, den del av den teoretiska astronomin som söker ge en fysikalisk beskrivning av världsalltet som helhet. Han har dessutom förlänats titeln kunglig astronom. Genom sina tidigare populärvetenskapliga skrifter har han dokumenterat sin förmåga att skriva både begripligt och fängslande för en bred publik. Allt detta borgar för att boken kommer att låta tala om sig under lång tid framöver.

Vilka är då de potentiella riskerna för människosläktets undergång, och hur skiljer de sig från de hot som vi konfronterades med före senaste sekelskiftet? Också under 1900-talet utsattes mänskligheten för faror som potentiellt kunde leda till utplåning. Ett litet felsteg i terrorbalansen, livfullt beskrivet i Stanley Kubricks film *Dr Strangelove*, hotade mobilisera de växande atombombsarsenalerna – och den därefter döende mänskligheten i en värld kontaminerad av radioaktivitet har målande skildrats i Nevil Shutes roman *På stranden*.

Atomkriget kunde alternativt sprida stoft i atmosfären som under lång tid utestängde solljuset så att människor och djur dog ut, precis som på sin tid dinosaurierna efter ett våldsamt meteornedslag 65 miljoner år tidigare. Egentligen hade vi en väldig tur, menar Rees, att atomkriget aldrig utlöstes. Den uppfattningen delar han nog med många av förra århundradets politiska beslutsfattare, med handen snubblande nära avtryckarknappen, som J. F. Kennedy och Nikita Chrusjtjov under 1960-talets Kubakris. Eller var det skicklighet hos terrorbalansens ekvilibrister?

DET TJUGOFÖRSTA SEKLET, som alltså kan bli mänsklighetens sista, skiljer sig från sin föregångare främst i två avseenden. Genom att människorna blivit fler och förfogar över allt större ekonomiska resurser, kan de numera påverka den globala fysiska miljön som aldrig tidigare. Denna påverkan kan av misstag eller illvilja leda till irreparabla skador med fara för vår överlevnad. Den andra skillnaden är att vetenskapen utvecklas med stormsteg. 1900-talets landvinningar kommer att te sig som futtiga i jämförelse med dem som ligger framför oss. Samtidigt som vetenskapens framsteg utgör grunden för ökat välstånd, medför de också växande risker för katastrofer av skilda slag, som vi bara kan ana i dag, men som kan bli bittra realiteter allteftersom århundradet framskrider. Mera därom senare.

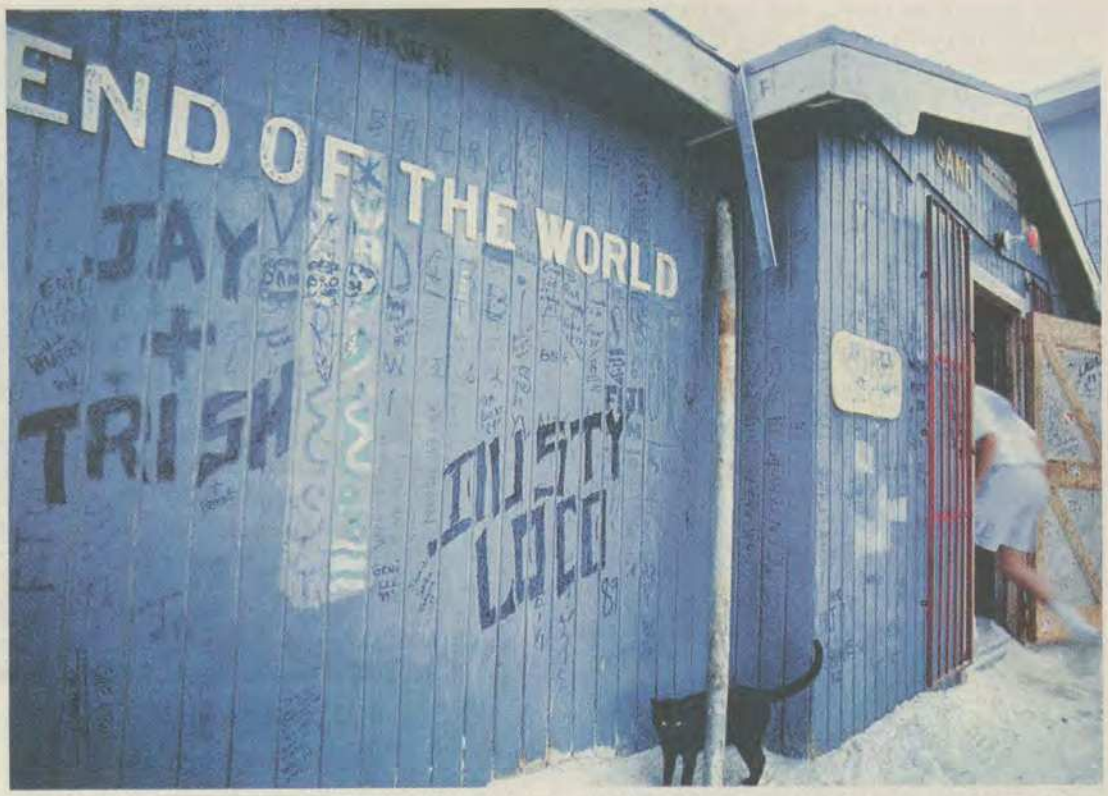

Slutstation och avstigning för samtliga? Nu när vi människor är många och resursstarka, kan vi göra massor med farligt ofog. I värsta fall blir detta nya sekel vårt sista. Foto: Kit Kittle/Corbis/Scanpix

Inte alla hoten i det nuvarande seklet är dock nya. Risken för ett förödande kärnvapenkrig hänger alltjämt över oss, även om Sovjetunionens sönderfall kanske gjort den mindre överhängande. Rees pekar på möjligheten att jorden kolliderar med en komet eller asteroid, med ödesdigra konsekvenser för avancerat liv på vår planet, men konstaterar att sannolikheten för en sådan händelse trots allt är försumbar. Redan på 1900-talet orsakade människorna allvarliga skador på den fysiska miljön på många håll i världen, och det kan bli mycket värre under kommande decennier, i takt med att våra ekonomiska aktiviteter expanderar.

Inom blott 20 år kan bioterror eller bioerror leda till en miljon döda eller fler.

Författaren drar den aktuella poplitanian om hur klimatet kan skena iväg på grund av förstärkt växthuseffekt, och pekar ut alla negativa följdkonsekvenser. Märkligt nog uppmärksammar han dock inte att fördjupade vetenskapliga insikter jämte de växande ekonomiska resurserna även skapar möjligheter att parera globala miljöhot. Det finns faktiskt lokala förebilder från 1900-talet, till exempel reningen av luften i den rika världens metropoler. Den blev möjlig just därför att vi fick råd att sätta in massiva resurser för att lösa problemet. Biotekniken är en av de snabbast växande vetenskapsgrenarna, och dess utveckling lovar i sin förlängning en välfärdsskapande frihet från hunger och från sjukdomars misär.

Men det finns en baksida också, som hotar vår överlevnad. Biotekniken spelar sedan länge en viktig och fruktad roll i de militära vapenarsenalerna, inte minst i USA, Storbritannien och Ryssland. Sökandet efter *weapons of mass destruction* i Irak fokuserade bland annat just på biologiska stridsmedel. Myndigheterna i USA föreföll lamslagna av den valhänta spridningen av mjältbrand som följde på terrordåden i september 2001.

I FRAMTIDEN KAN DET bli mycket värre, siar Rees. Inom blott 20 år kan bioterror eller bioerror leda till en miljon döda eller fler. På ritbordet finns redan artificiella virus med en metabolism helt överlägsen allt som naturen skapat. De kunde skräddarsys till att attackera växter och därmed hota livsmedelsförsörjningen. Virus eller bakterier som "skapats" i laboratorier kan förses med förmåga att konsumera smörjolja, och att i processen omvandla den till en kristalliserad produkt utan smörjegenskaper. Alla motorer skulle slås ut, om dessa skapelser släpptes ut eller rymde från labbet.

Kunskaper om de senaste framstegen inom biotekniken sprids blixtsnabbt över världen med hjälp av Internet. Sedan är det bara en tidsfråga innan det går snett vid något av de många centra som forskar inom detta gebit. När en rätt placerad fanatisk ideolog, eller varför inte en missnöjd vetenskapsman som inte fick löneförhöjning, eller en "hacker" som vill visa världen vad han kan, släpper på labbets säkerhetskontroller, kan den ödesdigra katastrofen vara ett faktum. "Maskinerna tar över" är ett huvudtema i science fictionfilmerna *Terminator* och *Matrix*. Men nu hävdar den i seriös naturvetenskap djupt förankrade Rees att en superintelligent maskin kan bli människans sista uppfinning, och att detta mycket väl kan inträffa under detta sekel.

Särskilt farligt kan det bli om denna intelligenta maskin förses med förmåga att reproducera sig själv och successivt förbättra kopiorna. Då kan maskinerna verkligen ta över kommandot, precis som i filmerna, och småningom komma till slutsatsen att biologiskt liv i allmänhet, och människan i synnerhet, är onödiga, mest störande moment i den maskinella utvecklingen.

Framstegen inom nanoteknologin erbjuder ett snarlikt förödande scenario, om än utan behov av den intelligens som är en förutsättning för att maskinerna medvetet ska ta över. Nanoteknologin handlar om utvecklingen av extremt små och

ytterst användbara robotar som kan sättas i arbete i industriproduktion eller styras till att genomföra mikrokirurgiska ingrepp inne i kroppen, eller till att observera, kontrollera och slå larm, till exempel inom säkerhetsbranschen. För att få riklig tillgång till nanorobotar ägnas åtskillig vetenskaplig möda åt att göra dem självreproducerande, och ingenjörerna har förhoppningen att problemet funnit sin lösning före år 2050. Nanorobotar, med solceller som energikälla, kunde då bygga repliker av sig själva så länge det fanns "näring" att konsumera i deras omvärld. Om de specialdesignats så att metallmineraler utgjorde byggstenarna i reproduktionen, kunde världens metallförsörjning ombesörjas av väldiga arméer av dessa mikromaskiner.

Men säg att de av ondska eller misstag designats att konsumera organiska material i stället. Då kunde följden bli att de reproducerade sig själva utan kontroll, ända tills de konsumerat allt liv på planeten. Fantasieggande, eller hur? Jag skulle bli vällustigt betagen av dessa hemska scenarier, om de producerats av en science fiction-författare. Men jag blir både förstämd och bekymrad, eftersom Rees inte är någon science fiction-författare utan en seriös vetenskapsman, som menar allvar, och som rimligen kan bedöma vetenskapens möjligheter och risker under den förutsebara framtiden.

ÄNNU MERA FÖRSTÄMD blir jag av Rees policyrekommendationer. De vetenskapliga framstegen, baserade på fri forskning och ivrigt experimenterande, har skapat ett historiskt enastående välstånd i många länder. Fortsatt vetenskaplig utveckling utgör ett löfte om ytterligare välståndsökning och spridning av forskningens välsignelser till alla människor på jorden. Men Rees menar att hoten av fortsatt vetenskaplig frihet är alltför stora. Friheten måste följaktligen begränsas och vetenskapsmännens arbete på många områden utsättas för sträng kontroll. Jag ser framför mig ett slags Huxleysk *Brave new world*, där allting är ordning och reda och den härskande klassens kontroll är allsmäktig. Det verkar inget kul, men kanske är det priset som mänskligheten måste betala för att hindras från att ta kål på sig själv.

MARIAN RADETZKI

Flykten från frihetens otrygghet

HOBBES, LOCKE AND CONFUSION'S MASTERPIECE.
An examination of Seventeenth-Century Political Philosophy

Ross Harrison

Cambridge University Press, 2003 (288 s.)

1600-TALET VAR I EUROPA en tid av krig och motsättningar där religiösa övertygelser spelade en avgörande roll. Den teologiska förvirring som rådde blev av nödvändighet även politisk. Furstens legitimitet var knuten till kyrkan och de heliga skrifterna, men utan en gemensam tro, utan en konsensus beträffande tolkningen av Guds ord, undergrävdes legitimiteten. Den förvirring som omtalas i titeln på Ross Harrisons studie av det politiska tänkandet vid denna tid, är

Tryggheten personifierad. Illustration från titelbladet i originalupplagan av Hobbes *Leviathan*. Foto: Bettman/Corbis

den förvirring som uppstår när konflikten om det rätta, det goda och det gudomliga blir ett politiskt problem.

Det var en fruktbar förvirring såtillvida att den sporrade till storartade intellektuella ansträngningar. Mest framgångsrika i det avseendet var de engelska tänkarna Thomas Hobbes och John Locke, som delade bittra erfarenheter av religiösa motsättningar och politiska omvälvningar. Bägge tvingades periodvis att leva i exil. Hobbes bevittnade det katolska enväldets återkomst efter den protestantiska diktaturen under Oliver Cromwell. Under detta envälde tvingades Locke att fly landet, men han återkom i tid för den "ärofulla revolutionen" 1688, då protestantismen återtog makten, denna gång tillsammans med ett parlament. I en tid när såväl styrelseskick som påbjuden tro ideligen växlade, var risken att anklagas för förräderi respektive kätteri ungefär lika överhängande

Ännu var det inte tid för religiöst tvivel. Det var ju tvärtom den starka tron som är utgångspunkten för alla konflikter. Reformationens krig hade under det föregående århundradet etablerat principen att fursten avgör folkets religion: *cuius regio, eius religio*. Detta innebar visserligen ett erkännande av en religiös pluralism, men bara mellan, inte inom nationsgränserna. Men i slutet av 1600-talet framstår denna doktrin som svårförsvarlig. De religiösa konflikterna föder tvivel, som i sin tur förvärrar konflikterna, vilket i sin tur resulterar i än radikalare tvivel. Detta tvivel drabbar hårt den politiska makt, som hittills hade legitimerat sig med hjälp av religionens auktoritet, och i en förlängning även tron på en förnuftig politisk ordning över huvud taget. Den fråga som blir alltmer påträngande är: Hur skapa politisk auktoritet och rättvisa när ingen enighet om Guds bud står att finna? Vilken sorts argument kan övertyga och samla meningsmotståndarna i ett fungerande samhälle?

Det är denna fråga Hobbes och Locke försöker besvara. För dem stod det klart att ett övertygande försvar för den politiska makten inte uppnås bara genom bibelexeges eller naturrättsliga påbud. Icke desto mindre var de båda kristna, övertygade om existensen av en naturlig ordning och lag. Hur skulle annars någon makt kunna vara legitim? Hur skulle annars något annat än anarki vara möjligt? Naturrätt och Gud kan inte ignoreras, det saken gäller är att hitta de rätta och övertygande argumenten.

LOCKE HAR BETRAKTATS SOM den mer liberale av de två, rentav som den moderna liberalismens förgrundsfigur. Han har hyllats av Voltaire, åberopats av de amerikanska federalisterna och inspirerat vår tids nyliberaler. Detta ter sig rimligt om vi ser till de slutsatser hos Locke som utgör ett tydligt försvar för individens rättigheter. Men ser vi till själva argumentationen blir bilden en helt annan.

Mer än de flesta samtida debattörer anstränger sig Locke för att stärka den teologiska underbyggnaden. Bibelorden är alls inte bara kosmetika, avsedda att försäkra läsaren om författarens fromhet, utan skarpslipade vapen med vilka Locke bekrigar det kungliga enväldets lika bibelsprängda förespråkare.

Resonemanget om den politiska maktens legitimitet är alltigenom färgat av den kristna läran. Vi människor äger oss själva, hävdar Locke; Gud har givit oss rätten att bestämma över våra egna kroppar. Därför är den politiska makt som är påtvingad aldrig legitim. Den legitima auktoriteten måste alltid kunna härledas till ett samtycke, ett samhällskontrakt.

I en tid präglad av religiösa konflikter kan en teologisk utgångspunkt för en politisk argumentation verka föga lovande. Men Locke avser inte att låta bibeltolkningen styra politiken. Statens legitimitet vilar inte på Guds ord, utan på godkännandet av den människa som av Gud har fått makten över sig själv, av det folk som har fått rätten att forma en politisk ordning. Därför talar Locke om och till individen och hennes rättigheter, medan Hobbes ser en annan väg. Som Harrison påpekar talar han varken som teolog eller politiker, utan som vetenskapsman, och som sådan söker han en fastare grund. Hobbes talar därför till våra djupaste instinkter och behov, till vår dödsskräck och vårt maktbegär. Det som ytterst förenar oss i en förvirringens tid är bara våra drifter.

MEN DRIFTERNA DRAR I OLIKA riktningar, alla ser främst till sitt eget bästa, vilket gör att krig och oro ständigt hotar. Varje fördel är begärlig, varje

avtal bryts så snart detta gynnar någon part. Inte ens de starka och mäktiga kan känna sig trygga, de många svaga kan plötsligt resa sig och få den starke att blöda. Men om rädslan för döden överröstar allt annat, blir det förnuftigt att offra allt annat för att rädda livet. Därför återstår bara total underkastelse inför Leviathan, enväldet. Alla inser att Leviathans skräckfyllda trygghet är att föredra framför frihetens otrygghet.

Hobbes och Locke drar helt skilda slutsatser av sin tids religiösa konflikter. Men de förenas av den revolutionerande tanken att politisk legitimitet inte bara kan bestämmas med hänvisning till vad som är sant, gott eller rätt. Om samhället plågas av konflikter om det yttersta goda, blir det problematiskt om statens makt och legitimitet vilar på idéer om just det yttersta goda. Utmaningen är att formulera en grund för den politiska ordningen som inte själv blir en del av konflikten.

Bokens bägge centralgestalter, Hobbes och Locke, befinner sig i början av en tradition i det politiska tänkandet, som i dag beskrivs som "kontraktualismen" eller teorin om samhällsfördraget. Under det efterföljande århundradet skulle den utvecklas vidare av Rousseau och Kant. I vår tid har den fulländats i John Rawls skrifter. Kontraktstanken innebär inte med nödvändighet att staten betraktas som ett aktiebolag, att vår solidaritet med andra är avhängig den förväntade avkastningen. Förmodligen hade Hobbes fel när han antog att vi enbart styrs av rädsla och girighet. Och förmodligen hade Locke fel när han så självklart förutsatte att bara rättigheter till ägande, liv och lem är försvarliga. Men den väsentliga insikten kvarstår. Poängen med kontraktstanken är att de politiska principerna formuleras på ett sätt som är allmänt tillgängligt. Politisk makt är inte legitim om den enbart talar till människor i ett visst samhällsskikt, av ett visst etniskt ursprung eller av en särskild religiös övertygelse. Principerna för den offentliga makten måste, liksom det politiska språket, tala till alla.

HARRISONS BOK BESKRIVER de frågor och problem som uppstår i en tid av religiös förvirring och politisk skepticism, men den driver ingen tydlig tes. Iakttagelserna är många, men den övergripande slutsatsen får läsaren själv producera. Ett sådant förhållningssätt till ett forskningsämne är ofta betänkligt. Är inte forskarens uppgift alltid att tydligt förmedla en specifik tanke eller observation till omvärlden? Visst. Men Harrison kan inte klandras särskilt hårt för att undvika detta, eftersom han på varje sida är närvarande: argumenterande, kritiserande och klargörande.

I stället för en stor tes finns här flera små. Trots att Harrison helt ignorerar dem som tidigare skrivit om Locke och Hobbes (och de är många!), är hans läsning och tolkning påfallande medveten om vad föregångarna har sagt. Och trots att Harrison undviker att uttryckligen förhålla sig till vår tids debatt, tydliggör han varför dessa närmast ålderdomliga texter talar till alla i alla tider. Harrisons bok kommer därför länge att vara oundgänglig för studiet av Hobbes och Locke, liksom för den som vill förstå de principiella problem som uppstår när människor med olika övertygelser ska bygga ett samhälle och samtidigt ta hänsyn till varandras önskemål. Det svåra, men också det nödvändiga, i att med framgång hantera denna problematik illustreras av den process som nu pågår i det ockuperade Irak. På kort tid måste de delaktiga representanterna finna värden som ter sig rimliga för alla inblandade.

De alternativa scenarier som är tänkbara, vill man inte så gärna tänka på.

LUDVIG BECKMAN

Eget smisk svider mest

LA FRANCE QUI TOMBE

Nicolas Baverez

Perrin, 2003 (135 s.)

L'ARROGANCE FRANÇAISE

Romain Gubert & Emmanuel Saint-Martin

Balland, 2003 (270 s.)

BE EN AV FRANKRIKES MÅNGA ovänner att beskriva landet och det kommer omedelbart en hånfull harang om "gloire". Särskilt från den som betraktar landet utifrån. Det är en populär föreställning att fransmännen alltid slår sig för bröstet och brister ut i självskryt när de får chansen.

Men det är nästan bara i nationalsången och festtal som "gloire" förekommer. Gör man sig mödan att prata med franska män och kvinnor får man oftare höra ordet "déclin", förfall, än "gloire". Svartmålningar är betydligt vanligare än idylliserande hyllningar. Det är inte Donald Rumsfeld eller andra amerikanska hökar som svarar för den värsta Frankrike-bashingen, utan fransmännen själva.

Med jämna mellanrum stormas därför Bastiljen från franska bokhandelsdiskar och bästsäljarlistorna domineras plötsligt av systemkritiska uppgörelser. Så har det varit under de snart 25 år som jag bevakat Frankrike och hösten 2003 var det dags igen för nya angrepp på "le mal français". Påfallande många politiska böcker som gavs ut förra året hade just Frankrikes elände som tema.

I *La France qui tombe* ("Det fallande Frankrike") beskrivs ett land som i rasande fart rutschar utför. Författaren Nicolas Baverez, ekonom, historiker och krönikör i veckotidningen *Le Point*, driver en gammal och omhuldad tes: den politiska klassens feghet och en djupt rotad skråmentalitet håller på att kväva Frankrike till döds. Arbetslösheten pendlar fortfarande kring 10 procent, tillväxten för 2003 väntas hamna nära noll, investeringarna krymper och produktivitetstillväxten är nästan obefintlig efter drygt ett och ett halvt år med regeringen Raffarin, trots att Le Pen-chocken vid presidentvalet i april 2002 gav regeringen och den omvalde presidenten Jacques Chirac utomordentligt stora möjligheter att driva en kraftfull reformpolitik. Men Jean-Pierre Raffarin – och framför allt Chirac – vill hellre vara omtyckta än handlingskraftiga och nöjer sig därför med kosmetika, hävdar Nicolas Baverez.

Och EMU gör det franska onda ännu värre. Baverez förkastar helt den nuvarande strukturen i EU:s ekonomiska politik. I Frankfurt försöker man på ECB (Europeiska Centralbanken) via stabilitetspakten att få medlemsländernas budgetpolitik att föras mot samma mål, men dessa strävanden är för halvhjärtade och inkonsekventa, samtidigt som de motverkas av att skatte- och socialpolitiken bestäms av varje land för sig. Vad Baverez efterlyser är en "ekonomisk regering" som tar ansvar för budgetpolitiken i eurozonen och ersätter den nuvarande stabilitetspakten, som bara är "onödig för tillväxten och farlig under en recession". Endast en genomtänkt framtidsstrategi och reformer av den typ som Thatcher, Reagan, Tony Blair eller José-Maria Aznar genomfört skulle kunna hejda Frankrikes förfall, skriver Baverez. Trots att de flesta kurvor pekar nedåt så har åtminstone den franska dysterheten högkonjunktur, och Baverez pessimistiska pamflett blev mycket riktigt en av höstens största boksuccéer i Frankrike.

FRÅGAN ÄR BARA OM NÅGON tar åt sig. Nicolas Baverez späckar sin bok med statistik (och gör den därför mer trögläst än den borde vara), men även om samtliga fakta är odiskutabla, även om Frankrikes ekonomiska och politiska kris är uppenbar för alla, även om hans bok har varit en av höstens mest debatterade och kommenterade, så misstänker jag att den är bortglömd till sommaren. Baverez bok är nämligen bara en i en mycket lång rad av politiska larmrapporter.

Men han förklarar inte varför det speciella franska systemet med sina högdragna (ibland korrumperade) politiker och tungfotade byråkrater

Arrogant, moi? När Jacques Chirac uppfostrar blivande EU-medlemmar firar den officiella franska malligheten nya triumfer. Foto: Reuters/Scanpix

ändå är så pass elastiskt som det faktiskt visat sig vara. Det vore intressant att någon gång läsa en bok som granskar de mer dolda strukturer som håller landet i gång.

Betydligt mer givande är *L'arrogance française* av Romain Gubert och Emmanuel Saint-Martin, utrikesjournalister som även de har sin hemvist på *Le Point* och som här granskar den officiella franska festtalsretoriken om landets "gloire" i utrikes- och EU-politiken. Guberts och Saint-Martins debattbok saknar också en mer eftertänksam analys, men den ställer några intressanta frågor. Vad vill egentligen Frankrike uppnå internationellt? Vad syftar kraftmätningen med USA till på längre sikt? Var den diplomatiska holmgången om Irak i säkerhetsrådet på vårvintern 2003 en framgång eller en Pyrrhusseger för Frankrike?

Det är stora frågor och det är väl tveksamt om Jacques Chirac själv har några svar alls att ge. Men enligt författarna försöker han i stället gömma sin vilsenhet bakom ridåer av arrogans. År 2003 firade den officiella franska malligheten triumfer. Året inleddes med att Jacques Chirac vred om örat på de blivande EU-medlemmar, som stödde det amerikansk-brittiska angreppet på Irak. Han kallade dem för "ouppfostrade" och ansåg att de "hade missat ett bra tillfälle att hålla tyst".

Nästa offer blev EU:s stabilitetspakt. När EU-kommissionen uppmanar Frankrike att reducera sitt underskott i enlighet med paktens regler, svarar den franska regeringen att man hade "andra prioriteringar". När så förhandlingarna om EU:s framtid bryter samman i Bryssel i december, plockar Chirac fram hotet om en pionjärgrupp på några få som kan gå vidare utan att behöva vänta på enighet bland de 25. Frankrike oroar vänner och gynnar fienden genom sitt arroganta uppträdande, och bakom ryggen på de vältaliga diplomaterna skrattar många åt Frankrike, menar Romain Gubert och Emmanuel Saint-Martin. De betar med vällustig elakhet av område efter område där Frankrike blåst till strid – EU:s jordbrukspolitik, Nato, film, kultur, kampen om internationella toppjobb eller vinodling.

Sanslöst roligt (och tragikomiskt) är kapitlet om Robert Mondavi, en utländsk man som försökte bli fransk vinbonde. Det mesta talade för honom: han kunde vin, han älskade franska viner, har vinodlingar i andra länder och är medlem av en exklusiv klubb för kvalitetsproducenter. Han hade dessutom förbundit sig att köpa 4 500 hektoliter per år av ett vinkooperativ i Languedoc. Men det fanns ett tungt vägande argument mot Mondavi som till sist fällde honom. Kardinalsynden var att han råkade vara amerikan, visserligen med rötter i Italien, men dock. En allians mellan en gammal adelsman, några miljöpartister och en kommunistisk borgmästare stoppade därför Mondavis otäcka pengar.

MAGISTRALA FÖRMANINGAR FRÅN presidenten eller beslutsamma Asterixkarikatyrer – det arrogansens år som de båda författarna beskriver kan mycket väl bli ett *annus horribilis* sett i backspegeln. Receptet som de rekommenderar är en lektion i fransk fotboll. Titta på hur den stillsamme Aimé Jacquet byggde upp landslaget inför VM 1998, säger de. Jacquet var före turneringen häcklad av landets alla sportjournalister och fotbollsexperter. Han skåpades ut som okarismatisk och patetisk, en verklig loser som skulle leda fransmännen till ett säkert nederlag. Efter VM lät det förstås annorlunda. Lär av Jacquet och försök förstå att blygsamhet kan vara ett framgångsrecept, uppmanar författarna till *L'arrogance française*.

INGMARIE FROMAN

Bångstyrig själ i diskret tvångströja

EN OSALIG ANDE
Berättelsen om Axel Munthe

Bengt Jangfeldt

Wahlström & Widstrand, 2003 (672 s.)

NÄR TIBERIUS ÅR 26 LÄMNADE Rom för att slå sig ner på Capri, sågs det som en politisk provokation. Tacitus berättar att den gamle kejsaren drog sig tillbaka till öns avskildhet för att ostörd hänge sig åt hemliga lustar och fördärvlig lättja, men det var förmodligen bara förtal. Så löd skvallret när kejsaren lämnade maktens påstådda centrum för att välja residens efter eget tycke. Och där satt Tiberius i sin Villa Jovis på bergets topp, med blicken svävande över hela Neapelbukten, flera dagsresor från Rom. Han visste att det för honom inte fanns någon periferi längre, att världens mitt skulle följa med honom varthän han än begav sig.

När den unge svenske läkaren Axel Munthe lämnade Paris, "1800-talets huvudstad" (Walter Benjamin), för att slå sig ner på Capri, flyttade han inte helt frivilligt. "Här är sig likt", skriver han till sin vän Carl Snoilsky i december 1886, "lika gladt för de triumferande och lika dystert för de stukade – jag har alltid tyckt att Paris endast passar för medgång." I sin biografi om den "osalige anden" nämner Bengt Jangfeldt flera anledningar till att Munthe avbröt en lovande karriär som societetsläkare i den franska huvudstaden: ett misslyckat äktenskap, svår melankoli, förakt för sällskapslivet, men också en rastlöshet som förde den unge mannen från den ena celebriteten till den andra. Men i *Boken om San Michele* berättar Munthe själv historien på ett mycket annorlunda sätt.

Han skildrar den heroiska kampen mot Jean Martin Charcot, en av dåtidens mest berömda vetenskapsmän, chefsläkare på La Salpêtrière och Sigmund Freuds lärare, en strid gällande sanning och moral. Munthe påstår att han slutligen blev portförbjuden på sjukhuset. Berättelsen om hans tragiska uttåg från världens metropol fyller ett helt kapitel i *Boken om San Michele*. Men i den franska utgåvan saknas än i dag skildringen av den påstådda konflikten med Charcot.

Ända fram till 1960-talet – ja, kanske ännu längre – var Axel Munthe århundradets mest kände svensk utomlands. Berömd hade han varit redan långt innan han 1929 publicerade sin självbiografiska roman: som nervläkare och hovmedikus, som författare, men framför allt som byggherre och ägare till världens mest kända privathus. Med romanens oerhörda framgång blev Munthes rykte nästan olympiskt. Boken översattes till över 40 språk och såldes i långt mer än den officiella siffran 25 miljoner exemplar. Den var en succé i klass med *Doktor Zjivago* eller *Borta med vinden*. Författaren föreslogs till och med för Nobelpriset i litteratur.

Och även om Axel Munthe för länge sedan hade lämnat Villa San Michele för att undkomma solen på ett mörkare ställe, fanns det djärva huset fortfarande där. Oscar Wilde hade hälsat på, Rainer Maria Rilke och Norman Douglas; sedan kom Greta Garbo, den amerikanske ambassadören i Rom och Hermann Göring. Det fanns ingen periferi för Axel Munthe längre, världens mitt hade flyttat med honom. Och boken blev ett monument över sin författare, större och beständigare än själva huset någonsin skulle ha kunnat bli. Eller skall vi säga: boken blev ett monument över ett monument över en benådad fantast. Än i dag är villan öns främsta sevärdhet och i ekonomiska termer förmodligen Sveriges mest framgångsrika museum.

LÄNGE HAR MONUMENTET varit så överväldigande att det har kastat en djup skugga över varje försök att skriva en biografi om apotekarsonen från Oskarshamn, vars öde förenar de två främsta, skenbart motstridiga motiven i 1800-talets litteratur: dels den mer eller mindre realistiska vägen rakt uppåt i samhället, dels den mer eller mindre romantiska vägen snett ut ur samhället. Hittills har alla levnadsteckningar varit hyllningar, från den präktiga "minnesbok" som Einar Hansen gav ut 1957 till den realsocialistiska dröm om moralen vid Medelhavet, som den östtyske läkaren Wolfgang Genschorek publicerade året innan muren föll.

En okritisk beundran höll i sig i det längsta eftersom Munthes egna skrifter, i brist på annat material, behandlades som mer eller mindre pålitliga dokument. Enda undantaget utgör den ideologikritiska boken *Den mystiske dr Munthe* (1973) av Staffan Tjerneld, journalist på *Expressen*. Avsikten var här att rikta uppmärksamheten mot den affärsman och karriärist som dolde sig bakom läkaren, författaren och livskonstnären, detta med hjälp av en samling brev mellan Munthe och dennes gynnare, Georg Sibbern.

Bengt Jangfeldt har nu ändrat förutsättningarna för allt framtida sysslande med Axel Munthe. Han har haft tillgång till det mesta som finns kvar av den svenske hjältens liv, framför allt i form av skriftliga dokument och fotografier. Han har hittat brevväxlingar, rotat i familjearkiv, jämfört biografier och spårat upp avlägsna och gömda kommentarer från Munthes samtida.

Denna levnadsteckning är vida överlägsen allt, som hittills har skrivits om Munthe och det är numera inte heller troligt att det någonstans skulle finnas dokument, som kommer att kasta ett radikalt annorlunda ljus över detta liv. Och Bengt Jangfeldt är en diskret biograf: han låter sina källor tala, han litar på det han har hittat och gång på gång blir läsaren förvånad över allting som kunde hända en man, som uppenbarligen lyckades med att göra allting i rätt tid och på rätta stället – och nu talar vi inte om kärleken till kronprinsessan och senare drottningen Victoria, en kärleksförbindelse som under den gångna hösten sysselsatte de svenska massmedierna, utan om det sociala geniet Axel Munthe.

Ty ett sådant geni måste läkaren ha varit, och på ett sätt som enbart hör tiden omkring 1900 till, de allra sista dagarna av ett ovanligt långt århundrade.

Boken om San Michele berättar om en svensk dröm: en ung man från de mörka provinserna i norr kommer till världens huvudstad och lyckas på ett enastående sätt. Han blir den yngste läkaren någonsin i Frankrike, han får de bästa betygen, han lägger societeten för sina fötter. Och när Paris börjar bete sig fult, när fåfänga och ärelystnad tar över, då packar svensken sina väskor och beger sig till en stenig, nästan trädlös ö i Medelhavet. Sedan dröjer det inte länge förrän han äger ett slott och kungar och prinsessor kommer och knackar på. *Greven av Monte Christo* måste ha satt djupa spår i detta livsprojekt. Och inte bara han – spökar inte en släkting till Long John Silver på San Michele när Axel Munthe tar sin spade och gräver fram den ena dyrbara antikviteten efter den andra?

En plats i solen. Axel Munthe med apa och hundar vid "Barbarossaborgen" på Capri. ©W&W/Stiftelsen San Michele

DENNA BIOGRAFI HAR SIN största förtjänst i skildringen av en social teknik, i dokumentationen av ett nätverk av rekommendationer och förhoppningar, av mecenatskap och erotiska förvecklingar, av ömsesidigt ekonomiskt beroende och plötslig romantisk flykt. Utan Bengt Jangfeldt hade vi kanske aldrig fått veta allt detta.

Boken är tjock, drygt 700 sidor. Ibland önskar dock läsaren att han i stället fått två böcker till sitt förfogande. Om det funnits en brevutgåva, kunde biografin ha befriats från ett överflöd av dokumentation, vilket skulle ha givit utrymme åt de sociologiska och kulturhistoriska sammanhangen, som nu i alltför stor utsträckning glöms bort.

Under 1800-talets sista och 1900-talets första decennier går en social spricka genom Europa. Adeln, som behärskade den gamla världen, håller fortfarande i makten, men så bräcklig och osäker den har blivit! Borgarna håller redan i pengarna. Men finns det inte någonting bättre än pengar, nämligen friheten att vara sig själv, och är det inte adeln som äger denna frihet utan att någonsin ha förvärvat den?

Man lever i en "övergångstid", förklarar Charles Baudelaire, "när demokratin ännu inte är allsmäktig, när aristokratin bara till en del vacklar och sjunker. I denna tidens turbulens är det möjligt att somliga deklasserade, bortstötta, lättjefulla människor, människor som förresten är fulla av ursprunglig kraft, beslutar sig för att grunda en ny typ av aristokrati", utan familj och arvingar förstås. Visserligen gäller dessa ord dandyn, och visserligen brukade Axel Munthes byxor vara alltför ostrukna för att tillhöra denna stilens adel, men ändå finns här en gemensam förutsättning. Den allt otydligare gränsen mellan borgarklass och adel blir till en chans för plötsliga stjärnskott, för osannolika talanger och otroliga karriärer mellan klasserna och tvärs över halva världen. Åren före första världskriget var de stora dilettanternas, de första experternas och de förvägna skojarnas tid, och Axel Munthe hör hemma i alla dessa tre kategorier.

Visserligen tappar vår hjälte en del av sin glans när Jangfeldt jämför *Boken om San Michele* med dokumenten från Munthes liv. Legenderna krymper till flit och snille, till skicklighet och tur. Bakom den vise, barmhärtige och alltid litet ironiske mannen dyker en mindre beundransvärd person upp, en ovårdad, barsk och beräknande karl, som tycks kunna behärska sin aristokratiska omgivning just därför att han bryter mot etiketten.

Läsaren börjar förstå på vilka fundament Axel Munthe hade byggt sitt liv: på förvånansvärt litet pengar och förvånansvärt mycket djärvhet, på förmögna gynnare, intellektuellt underlägsna patienter och, gång på gång, på vänner och bekanta. Och läsaren ser hur Axel Munthe har lånat för att få ihop till sitt livs historia: pengarna från Georg Sibbern, kärleken ur nervläkarens praktik och många äventyr ur den gamla världens outtömliga förråd av begagnade idéer.

När det gäller det sista, de begagnade idéerna, börjar läsaren dock snart beklaga att filosofi och kulturhistoria aldrig riktigt slagit rot på svenska universitet, för att inte tala om tidningarnas kultursidor. Visserligen nämner Jangfeldt att Munthe övertog en episod i *Boken om San Michele* – nämligen den om de två kistorna med lik, som förväxlades på vägen genom Tyskland – från en notis i en samtida tidning. Men till att identifiera de många andra begagnade idéerna tycks kunskaperna eller intresset inte räcka. För scenen på Capris högsta berg, där djävulen begär ett pris för ett liv i all denna skönhet, citerar Axel Munthe Constantin François de Volneys *Les ruines ou méditations sur les révolutions des empires* från 1791, en av 1800-talets mest kända historieböcker. De fabulösa bergsbestigningarna i Alperna följde en ritual, fast etablerad i dåtidens bildningsresor och författarkarriärer. Och det var Arthur Schopenhauer, en av Munthes husgudar, som hade talat om Montblanc som en "sinnebild för högt begåvade andar".

Fiskaren Francesco Spadaro, som Axel Munthe i *Boken om San Michele* betecknar som sin trogne vän, hade senast i början av 1900-talet förvandlats till en turistattraktion som bara fanns i "hundrasjuttiofem kopior", som Theodor W. Adorno hånfullt skriver redan före 1933, medan originalet var spårlöst försvunnet. Villa San Micheles läge på en klippa mot havet är valt efter en hel rad förebilder, från Jacques Louis David till Arnold Böcklin. Till och med blindheten verkar följa ett mönster: hjälten i Ippolito Nievos *Le confessioni di un ottuagenario*, den numera nästan okända, men då omåttligt populära italienska nationalromanen från 1867. Protagonisten förlorar synen i en fängelsecell i en fästning i Neapel därför att solen skiner alltför starkt.

1800-talet är slut, världskriget har förstört den gamla världen när Axel Munthe skriver sitt livs roman, men i en sista protest mot en modern tid tycks han konstruera en gigantisk centrifug som tar upp de mest gångbara *idées reçues* ur det förflutna, för att sedan slunga ut dem i en enda våldsam och hastig rörelse. Det är denna privata motståndsrörelse mot själva Tiden som förmodligen är Axel Munthes största prestation, och det är denna prestation som ingen existerande biografi, vare sig Bengt Jangfeldts eller någon annans, har lyckats fånga.

DET ÄR ONT OM EXAKTA uppgifter i *Boken om San Michele*, här finns knappast några namn eller årtal alls. Två gånger nämner berättaren att han deltog i första världskriget, men han gör det liksom i förbigående. Denna likgiltighet inför en historisk katastrof är provocerande. Hur kan man ägna mer utrymme åt sin hunds bortgång än åt den massdöd i skyttegravarna som han såg med egna ögon? Varför gör Munthe så?

Jo, därför att han avskyr den historiska ordningens diktat, därför att han inte vill underkasta det förflutna en kronologins kontroll. Den konventionella historieskrivningen berövar oss samtiden, menar han, närvarons tid, den enda tid i vilken en berättelse verkligen kan existera. Detta gör författaren till *Boken om San Michele* till ett av de vanskligare föremål för en biografi som man över huvud taget kan tänka sig.

"En osalig ande" är en titel som ger en träffande karaktäristik av bokens hjälte. Men undertiteln "Berättelsen om Axel Munthe" är förbryllande. Varför denna blygsamhet? Här rör det sig ju faktiskt om en mycket väl dokumenterad biografi med en utförlig, vetenskaplig apparat. Kanske vill Bengt Jangfeldt litet diskret markera att biografin och dess föremål inte riktigt vill höra ihop, att han har tvingat in Munthe i en historisk ordning som denne själv till varje pris ville undslippa.

THOMAS STEINFELD

Mörk sol över rysk röta

DARKNESS AT DAWN
The Rise of the Russian Criminal State

David Satter

Yale University Press, 2003 (314 s.)

KAREN BLIXEN SOM LINDRING när det värker i Rysslands hjärta och själ? Ja, åtminstone om man skall tro David Satter, mångårig korrespondent för *Wall Street Journal* och *New York Times* i Moskva. Nåväl, det är Blixen (eller Isak Dinesen, som var hennes författarpseudonym) han anför i förordet till sin nya bok om Ryssland, med tesen att det hjälper att berätta om det fruktansvärda. "All sorrows can be borne if you put them into a story or tell a story about them."

Det vibrerar av associationer och referenser runt Satters berättelse. Titeln *Darkness at Dawn* anspelar på renegaten Arthur Koestlers roman *Darkness at Noon*, som handlar om huvudpersonen i den tredje av Stalins rättegångar mot de gamla bolsjevikerna, Nikolaj Bucharin. Det är en skildring av terrorstaten och den klaustrofobiska och paranoida atmosfär som kännetecknade det socialistiska samhället.

"The Rise of the Russian Criminal State" anspelar som en antites på Gibbons berömda verk från 1700-talet, *The Decline and Fall of the Roman Empire* och William Shirers bok om Hitlers välde, *The Rise and Fall of the Third Reich*. Satters val av titel på sin bok signalerar att vi har sett första fasen i en historia som vi inte kan veta slutet på. Men han kopplar "uppgång" till uttrycket "mörker i

gryningen". Det är inte en ljus sol som går upp.

Satters bok är en mustig skildring av vardagslivet för massorna, de vanliga människorna i Jeltsins och Putins Ryssland. Den saknar teoretisk och metodologisk utsmyckning. Men den är inte bara intertextuell, som min titelexercis demonstrerar. Den lever också upp till Isak Dinesens tes, som post factum har blivit historieteoretiskt grundad i den amerikanske historieteoretikern Hayden Whites karakterisering av historieskrivning, även vetenskaplig sådan, som ett val mellan troper, det vill säga berättelseformer eller intriger. Man kan skriva med ironi, man kan skriva drama eller komedi. Och man kan skriva tragedi. Det sista är vad David Satter gör.

Han sveper över Rysslands elva tidszoner. Han rör sig från Tjetjenien till Barents hav och till Primorje-regimen vid Stilla havet. Tragedins huvudperson, som leder ett jätterike mot apokalypsen, är en imaginär mörkrets furste. Här finns tydliga paralleller till Joseph Conrads och Francis Ford Coppolas dubbelverk *Mörkrets hjärta* och *Apocalypse Now*. Det nutida Ryssland är som kung Leopolds fristat Kongo. Skillnaden är att gummi och elfenben har ersatts av olja, gas och aluminium.

Ryssland har också sitt Vietnam: Tjetjenien. Historien upprepar sig inte. Analogier är inte orsaksförklaringar. De är emellertid former för förståelse. Satters bok om Ryssland skriver in sig i traditionerna från den historiska romanen och dramadokumentären. Därigenom väcker han känslor hos läsaren utan att själv bli känslosam.

Det nya hos Satter är inte makroanalyserna, som vi redan är bekanta med från den nutida Rysslandsforskningen i ekonomi, demografi och statsvetenskap. I själva avslutningen av sin bok hänvisar Satter till ett dystopiskt värstafallsscenario för Rysslands ekonomiska, politiska och befolkningsmässiga framtid. Det är fråga om en skrift från svenska Totalförsvarets forskningsinstitut, FOI, från år 2000. Han menar att scenariot är trovärdigt. Satters egen styrande idé är inte i första hand politisk eller ekonomisk. Hans förklaring till Rysslands eländiga tillstånd är grundad i mentalitetshistoriska resonemang. Det ryska folket har för andra gången fallit offer för en "falsk idé". Förra gången var det den utopiska socialismen, kommunismen, nu är det den ekonomiska determinismen. När det kommunistiska sovjetsystemet kollapsade blev kapitalismen en lika förödande ideologi för det ryska samhället.

SATTER ÄR NOGA MED ATT inte tala om externt idégods som orsak till eländet, om importerad djävulskap, när han analyserar Sovjetunionens historia och dagens Ryssland. Han lägger tonvikten på den mottagande kulturen, den ryska andliga traditionen, den "förbannade ryska idén". I den ryske filosofen Nikolaj Berdjajevs efterföljd diskuterar Satter begreppet "den ryska själen". Ideologin går ut på att Ryssland är annorlunda och bättre än den fallna, icke-ortodoxa världen och utvalt att leda mänskligheten mot paradiset. För Satter är detta ett tungt och skadligt idégods.

Hans tes är emellertid att den postsovjetiska mixen innebär något nytt. Det är fråga om en stat som har förstört sin egen infrastruktur och alla band av solidaritet mellan människorna, och sedan kollapsat. Den gamla idén om den ryska själen förenades under sovjettiden med materialistisk och egoistisk socialdarwinism. Fram till Gorbatjov var den styrande eliten fylld av självförtroende och litade till förmågan att styra genom terror. När terrorn helt avskaffades under Gorbatjov rämnade staten. I det tomrum som uppstod tog rövarbaroner makten. På det postsovjetiska nyspråk som växte fram kallades de oligarker.

Alla ombord dog. Minnesceremoni för de 118 män som förolyckades inne i ubåten Kursk. Militärledningens uppgifter till medierna var vilseledande och falska. Foto: Reuters/Scanpix

Många politiker och vissa samhällsvetare i Västeuropa och USA menade att oligarkerna skulle skapa både en marknadsekonomi och en politisk kultur. De skulle bli filantroper och Ryssland skulle bli en stat med välfärdsfunktioner. Vissa drog ytliga paralleller till USA, där Morgan, Rockefeller, Carnegie och andra, efter att snabbt och hårdhänt ha skapat sig stora förmögenheter, blev samhällsnyttiga medborgare. I Ryssland blev det inte så.

Darkness at Dawn är inte en kronologisk berättelse. Skildringen är uppbyggd kring teman som reformer, lycksökare, arbetare, organiserad brottslighet, människovärde och medkänsla. De två riktningsgivande, inledande kapitlen är uppkallade efter två ryska städer, Kursk och Rjazan. Kursk har gått till historien som namngivare till andra världskrigets största pansarslag. Röda armén besegrade sommaren 1943 de tyska styrkorna vid Kursk. Slaget var den definitiva vändpunkten i kriget på östfronten. Kursk blev en helig plats i den sovjetiska minneskulturen. Namnet gavs till en atomubåt av Oscar II-klassen i den ryska nordflottan.

UNDER EN REGULJÄR flottmanöver i augusti 2000 avfyrade ubåten Kursk en torped. Den exploderade i torpedtuben. Brand utbröt, följd av flera explosioner. Ubåten sjönk. Alla ombord dog. De ryska myndigheterna dröjde med att rapportera om olyckan. När information väl lämnades, påstods att man fått kontakt med besättningen och att många i den hade överlevt. Den ryska marinen misslyckades med att undsätta besättningen. Undsättnings- och räddningsdetaljen hade försummats inom marinen efter Sovjetstatens upplösning. Efter några dagar gick den ryska ledningen med på norska och brittiska erbjudanden om hjälp. Norska dykare gick ned till ubåten. Deras aktion försvårades av att de fick felaktiga tekniska uppgifter av ryssarna. De lyckades emellertid efter en övning i "trial and error" öppna ubåten. De kunde konstatera att vatten trängt in överallt och att det inte fanns några överlevande.

Affären Kursk utvecklades redan från händelsens början till en kamp mellan ryska massmedier, som sökte efter sanningen, och den ryska militärledningen, som gav vilseledande – ja, uppenbarligen osanna uppgifter. Den 22 augusti, då tragedins hela vidd var känd och anhöriga till offren kommit till basen Vidajevo, talade president Putin med dem. Bandspelare var förbjudna under mötet, men journalisten Andrej Kolesnikov spelade ändå in vad som sades och publicerade en utskrift den 25 augusti i sin tidning. Det Putin hade att säga var bland annat: "Televisionen ljuger. Det finns folk på tv som larmar värst av alla nu, men som under de senaste tio åren har förstört just den armé och den örlogsflotta, där människor dör i dag."

Satter påpekar att försvarsministeriets tidning *Röda Stjärnan* faktiskt redan den 17 augusti publicerade en artikel om att torpeden på Kursk exploderade därför att den hade konstruerats på ett billigare sätt än vad den ursprungliga designen föreskrev och inte klarade påfrestningarna vid utskjutningen. Artikeln publicerades enbart i tidningens nätupplaga. Den togs bort samma dag och fanns inte med i den tryckta versionen följande dag.

Med sitt grävande och sin källanalys anger Satter redan i början av sin berättelse att han bjuder läsaren att följa med på en resa till Mörkrets hjärta. Affären Kursk avslöjade makthavarnas hänsynslöshet, en okänslighet för människoliv och en inställning till publicitet som bara alltför väl erinrade om sovjettiden. Och detta är bara början på Satters bok.

FÖLJANDE KAPITEL HETER "Rjazan". Här är Satters källor undersökande journalistik, intervjuer och rapporter i ryska tidningar och lokal-tv. Det handlar om att invånare i ett stort hyreshus på Novoselovgatan 14/16 i Rjazan den 22 september 1999 upptäckte en okänd parkerad personbil med olika nummerskyltar fram och bak,

lappar med "62" för Rjazan fram, men en hel skylt med "72" för Moskva bak. Det var konstigt. Man ringde efter polisen. Den okända bilen var borta när polisen kom, men i källaren till huset hittades en apterad, tidsinställd bomb. Den desarmerades. På natten kom en lastbil från FSB, Rysslands Säpo, och forslade bort säckarna med sprängämne och detonatorn.

Den lokala säkerhetstjänstens undersökning visade att bomben faktiskt hade lagts ut av FSB. Ledningen i Moskva förkunnade då att det var fråga om en attrapp – säckar med socker – som man lagt ut för att testa medborgarnas vaksamhet.

JOURNALISTERS FORTSATTA undersökningar gav vid handen att bomben i Rjazan var verklig och att sprängämnet, hexogen, måste komma från den enda fabrik som tillverkade det, en av FSB välbevakad anläggning vid staden Perm. Det var samma substans som kommit till användning vid fyra explosioner i Moskva, Bujnaksk och Vologodonsk tidigare samma månad, med hundratals dödsoffer. Bomberna var skickligt placerade: byggnadernas bärande delar kollapsade och de rasade samman helt.

De fyra explosionerna inträffade under Putins första tid vid makten som premiärminister. Några bevis för att tjetjener lyckats få tag på det exklusiva sprängmedlet företeddes aldrig. Några attentatsmän hittades inte. Dåden användes, tillsammans med en tjetjensk militär intervention under gerillaledaren Sjamil Basajev i Dagestan i Nordkaukasus redan den 5–22 augusti, som argument av den ryska regeringen för det andra Tjetjenienkriget. Det var, för övrigt, vid tiden för det tjetjenska intrånget i Dagestan som Jeltsin utnämnde Putin till premiärminister. Den 31 december 1999 avgick Jeltsin som president och lämnade makten till sin premiärminister. I mars 2000 valde det ryska folket denne till president.

Satters bok bygger delvis på analyser som han tidigare har publicerat. Den sändes till tryckpressarna innan Michail Chodorkovskij, chefen för oljebolaget Yukos, arresterades och lämnade sin post. Denna händelse signalerade slutet på oligarkernas tid vid makten, men Satter har inte detta facit i sin bok. Därför går hans analys ut på att oligarkerna och FSB regerar Ryssland tillsammans.

Även om parametrarna har förändrats, har Satters skildring av oligarkernas sätt att ta över den ryska ekonomin bestående värde som underhållning av bästa sort.

INTERTEXTUALITETEN ÄR stark även här. När man läser skildringen av hur sovjetiska tjänstemän och etablerade förbrytare vid tiden för Sovjetunionens sönderfall gjorde gemensam sak under privatiseringen av den ryska ekonomin, till priset av en stor mängd brutala mord, går tankarna helt osökt till Jolos berättelse om Louis "Lepke" Buchalters verksamhet i New York på trettiotalet: Han hade aldrig varit lika känd som Alphonse Capone, brottets hövding i Chicago, eller ens som Frank Costello, 1950-talets ledande figur i alla översikter över den organiserade brottsligheten i USA. Men han hade utövat en betydligt större makt än någon av dem, än någon brottsling över huvud taget.

När det kommunistiska sovjetsystemet kollapsade blev kapitalismen en lika förödande ideologi för det ryska samhället.

De sakliga jurister, som till slut fällde honom, räknade helt allvarligt och kallt med att han för att skydda och bevara sitt imperium i New York, där han ett slag tjänade pengar på varje limpa som såldes och varje nålstygn inom den väldiga konfektionsindustrin, beordrat ett hundratal människors död.

David Satters ryska tragedi är en historia som är bekant från USA. Man kan använda titeln på Sam Mendes film från 2002 med Paul Newman och Tom Hanks om gangsterkrigens amerikanska trettiotal, *Road to Perdition*. I den amerikanska filmen är det fråga om en resa till en ort med detta namn.

När det gäller Ryssland är Satter mycket orolig för att det gäller ordets egentliga betydelse.

KRISTIAN GERNER

I KORTHET

EGON BAHR
Der deutsche Weg. Selbstverständlich und normal.

TYSKLANDS AGERANDE i samband med Irakkriget markerade en ny politisk självmedvetenhet, och några vill se det som slutet på den "transatlantiska epoken" och början på en ny. Tyskland kommer inte längre att vara lika följsamt mot USA. Ett scenario för vad detta skulle kunna innebära utvecklas av den inflytelserike socialdemokraten Egon Bahr i *Der deutsche Weg. Selbstverständlich und normal* (155 s, Blessing). Boken kan läsas som ett tyskt svar på Robert Kagans berömda essä *Om paradiset och makten*.

Bahr är delvis överens med Kagan. Europa måste vänja sig vid den tilltagande amerikanska dominansen och inse att USA:s agerande väsentligen är en följd av dess enorma styrka. Maktpolitiken svarar mot makten helt enkelt, det spelar ingen roll vem som är president. I stället för att vältra sig i "dum" anti-amerikanism måste européerna se verkligheten i ögonen och inventera sina handlingsalternativ. Om nu amerikanerna är från Mars, som Kagan säger, och européerna från Venus, får vi väl lära oss att bli en mer svårflirtad och självständig Venus. Om vi utvecklar vår förhandlingskultur, finns möjligheten till en konstruktiv rollfördelning mellan USA och Europa. Liksom Kagan menar Bahr att det enhetliga Väst inte längre finns, men också att detta kan vara en fördel, eftersom det ger omvärlden (läs: i första hand islam) möjlighet till differentierade reaktioner på den västliga civilisationen. Mest uppseendeväckande är kanske Bahrs plädering för att Tyskland måste börja föra en intressepolitik som andra "normala nationer". Kravet på att Tyskland skall bli en nation bland andra har ju vanligtvis förknippats med högern, men nu säger Bahr att "den europeiska framtiden är viktigare än det tyska förflutna." Under efterkrigstiden har Tyskland varit en ekonomisk jätte och en politisk dvärg. Nu krymper jätten medan dvärgen däremot växer.

RED.

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

KARL-OLOV ARNSTBERG
Professor i etnologi vid Stockholms universitet. Tillsammans med arkitekten Inger Bergström, Göteborg, deltar han i ett europeiskt forskningsprojekt om "urban sprawl".

LUDVIG BECKMAN
Forskare på statsvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet.

ANDERS CARLSSON
Doktorand i idé- och lärdomshistoria med inriktning mot vetenskaps- och teknikhistoria vid Uppsala universitet; bosatt i Pretoria.

PETER ELMLUND
Projektledare för Urban City Research. Tidigare kulturredaktör på *Finanstidningen*.

INGMARIE FROMAN
Journalist och författare, tidigare korrespondent i Paris och Bryssel för Sveriges Radio.

KRISTIAN GERNER
Professor i historia vid Lunds universitet.

AGNETA GULZ
Fil.dr i kognitionsvetenskap vid Lunds universitet. Hon arbetar för närvarande med forskning om sociala dimensioner i elektroniska lärmiljöer.

MATTHEW HARDY
Arkitekt och Ph.D i arkitekturhistoria.

CARL-GÖRAN HEIDEGREN
Universitetslektor i sociologi vid Lunds universitet. Senast publicerade bok: *Antropologi, samhällsteori och politik* (2002).

LISA IRENIUS
Frilansskribent bosatt i Italien.

INGMAR KARLSSON
Diplomat och författare, i vår aktuell med boken *Tro, terror och tolerans*.

JYTTE KLAUSEN
British Academy gästprofessor på Nuffield College i Oxford, och docent i statsvetenskap vid Brandeis University i Boston.

MARIAN RADETZKI
Professor emeritus i nationalekonomi.

THOMAS STEINFELD
Fil.dr och litteraturredaktör på *Süddeutsche Zeitung*.

MATS WIKLUND
Frilansskribent.

PETER WOLODARSKI
Ledarskribent i *Dagens Nyheter*.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 2 MARS 2004

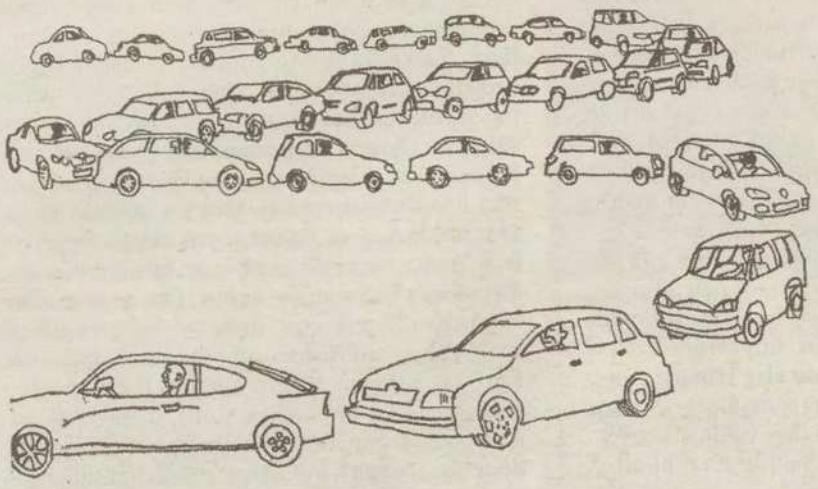

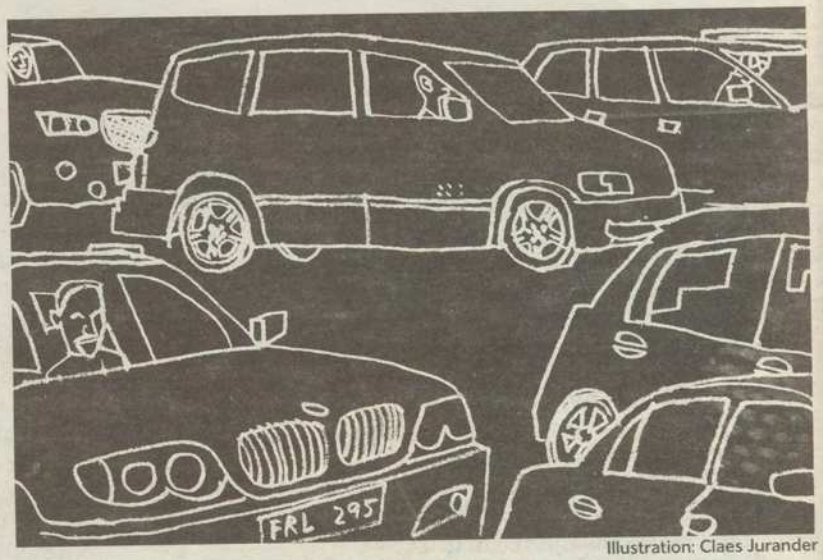

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig AXESS

Helår 9 nr kostar 325 kr (Norden 425 kr).
Beställ din prenumeration:
Webb: www.axess.se
E-post: prenumeration@axess.se
Telefon: 031-743 99 05
eller fyll i talongen nedan

☐ **Ja tack,** jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr . . .
Helår 9 nr för 325 kr

Namn . . . . . .

Adress . . . . . .

Postadress . . . . . .

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

Tidskriften AXESS

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM